

CITATION

Atlı, Ahmet. "The examples of Ishari commentary in Kenan Rifai", *Journal of Faculty of Theology of Bozok University*. 6, 6 (2014/6), pp. 29-58.

Kenan Rifâi'de İşârî Tefsir Örnekleri

Ahmet ATLI

Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Özet

Kenan Rifâi (ö.1950), XX. yüzyılın en önemli şahsiyetlerinden ve sûfilerinden biridir. Gerek bir tekke şeyhi olarak, gerekse bir eğitimci olarak ömrü boyunca çevresini aydınlatmaya, insanlara rehberlik etmeye çalışan Kenan Rifâi, dinî ve tasavvufî meseleleri izah ederken, sık sık Kur'an ayetlerine başvurmuş, onların eşsiz ve nihayetsiz manalarından bazılarını dile getirerek işârî yorumlarda bulunmuştur. Bu makalede, Kenan Rifâi'nin hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, Kur'an ayetlerine getirdiği işârî yorumlardan örnekler sunulmuş, aynı ayetlerle ilgili yer yer başka müelliflerin görüşlerine de değinilmiştir. Tevhid, güzel ahlâk, aşk ve irfan merkezli bir tasavvuf anlayışına sahip olan Kenan Rifâi'nin, tasavvufî görüş ve düşünceleri ile Kur'an ayetlerine getirdiği işârî yorumlar arasında paralellik görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kenan Rifâi, İşârî Tefsir, Tasavvuf, Sûfi.

yapılan bu işârî yorumlar, Kur'an'ın zahirî anlamına aykırı olamaz. Sûfiler, özellikle Kur'an'ın zahirî anlamından ortaya çıkan dinî hükümlere büyük önem vermişler, keşif ve ilhama dayanan batınî anlamın zahirî anlamı geçersiz kılmaması hususunda hassasiyet göstermişlerdir.⁰¹ Bu bağlamda sûfilerin işârî yorumları,

01.Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000), II, 261; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, (AÜİF Yay., 1974), s. 19-21; Süleyman Uludağ, "İşârî Tefsir", DİA, XXIII (2001), s. 424-425.

KAYNAKÇA

Atlı, Ahmet. "Kenan Rifâi'de İşârî Tefsir Örnekleri" *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6,6 (2014/6), ss. 29-58.

Zâhir ulemâsı denilen hadis, fıkıh ve kelâm âlimlerinin bazı kaidelere, rivayetlere, akıl ve duyu verilerine dayanarak oluşturdukları tefsirlerin yanında, zâhid ve sûfilerin de bilgi kaynağı olarak kabul ettikleri keşif, ilham ve manevî tecrübelerine dayanarak meydana getirdikleri Kur'an yorumları bulunmaktadır ki, bunlara "işârî tefsir" adı verilmektedir.

İşârî tefsir, manevî tecrübeye, ahlâkî ve manevî olgunluğa sahip olan sülûk erbâbının, kalplerine doğan birtakım gizli işaretlere göre, Kur'an ayetlerinin bir kısmını veya tamamını te'vil ve tefsir etmeleridir. Bu tefsir, sûfinin öncel fikirlerine değil, ulaştığı tasavvufî hal ve makamlara göre kalplerine gelen keşif, ilham ve işaretlere dayanır. Ancak sûfiler tarafından

nasların zahirî manasını kabul etmeyen Batınîlik gibi bâtil mezheplerin yorumlarından ayrılır.

Kur'an'ın iletmek istediği doğru yola ulaşmanın en sağlam şeklinin Kur'an'ı tedebbür, tefekkür, tezekkür, uyanık bir kalp ve diri bir gönülle okumak olduğunu idrak eden sûfiler, tedebbür, tezekkür ve tefekküre ulaşmanın yolunun da kalp huzuruna ve selîm bir kalbe sahip olmaktan geçtiğini belirtmişler ve Allah'ın velî kullarının kalplerine verdiği fetih ölçüsünde Allah kelamının sonsuz manalarından birtakım manaları idrak etmişlerdir. Onlar, bu idrakleri sayesinde, ilim deryasına dalmışlar, kendilerine her ayet ve harfin altındaki hazinelerde saklı olağanüstü manalardan oluşan bilgiler açılmıştır. Onlar, zikir safâsı ve gönül huzuruyla bu hazinelerden derledikleri inci ve mücevherleri hikmetler tarzında dile getirmişlerdir. Ancak her ne kadar velî kullara Kur'an'ın sırlarından bazıları keşif ve ilham yoluyla açılrsa da, yaratılmışların idrakinin Kur'an'ın anlamlarının nihayetine ulaşması söz konusu değildir.⁰¹

XX. yüzyılın mümtaz şahsiyetleri arasında sayılan ve kendi döneminde yaşayan sûfiler arasında önemli bir yere sahip olan Kenan Rifâî de, tasavvufî sohbetlerinde bazı Kur'an ayetlerine işârî yorumlar getirmiştir. Tasavvufî görüşlerini, tevhîd, güzel ahlâk, aşk ve irfan çerçevesinde özetleyebileceğimiz⁰²

01. Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, Tahkik: Abdülhalîm Mahmûd-Abdûlbâkî Sürûr (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, 1380/1960), s. 106-107, 113.

02. Mehmet Demirci, "İlâhiyât-ı Ken'an (Kenan Rifâî'de Tasavvuf Şiiri ve Mûsikisi)",

Kenan Rifâî'nin, Kur'an ayetlerine getirdiği işârî yorumların, tasavvuf anlayışı ile paralellik arz ettiği görülmektedir. İşte bu çalışmamızda, XX. asrın güzîde sûfilerinden biri olan Kenan Rifâî'nin, talebeleri tarafından derlenen "*Sohbetler*" adlı eseri başta olmak üzere, sohbetlerinden derlemelerin bulunduğu diğer eserler de gözden geçirilerek, tasavvufî konuları izah etmek için yer verdiği bazı ayetlere getirdiği işârî yorumlar ele alınmış ve aynı ayetlerle ilgili olarak yer yer başka sûfilerin görüşlerine de değinilmiştir. Ancak, Kenan Rifâî'de işârî tefsir örneklerine geçmeden önce, onun hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

I- Kenan Rifâî'nin kısaca hayatı ve eserleri

Kenan Rifâî, 1867 yılında Selanik'te doğmuştur. Babası Abdülhalîm Bey, annesi ise, Hatice Cenân Hanım'dır. Filibe hânedanından Hacı Hasan Bey'in oğlu olan Abdülhalîm Bey, Filibe murahhaslığı görevinde bulunmuş, Balkanlar'da siyasî karışıklığın ve huzursuzluğun artması neticesinde ailesiyle İstanbul'a taşınmış, önce Posta Telgraf Nezâreti Baş Müdürü, ardından da Telgraf Nâzırı olarak görev yapmıştır.⁰³

Filibe'de mesut bir çocukluk dönemi geçiren Kenan Rifâî, ailesinin İstanbul'a yerleşmesinden sonra

Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü-2, (Birinci Basım. İstanbul: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yay., 2003), s. 180; Mustafa Tahralı, "Kenan Rifâî", *DİA*, XXV (2002), s. 254.

03. Sâmiha Ayverdi, *Dost* (Dördüncü Basım. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2007), s. 15-17; Mustafa Tahralı, "Kenan Rifâî", XXV, 254.

Galatasaray Sultanîsi'ne başlamıştır. Öğrenciliği sırasında aşırı yaramaz fakat terbiyeli, cana yakın ve son derece zeki olduğu belirtilmektedir. Daha üç aylık öğrenci iken, Türkçe masalları tercüme edebilecek kadar Fransızca'yı kavramış ve kısa zamanda öğrenmiştir. Bu mektepte, Muallim Nâci, Muallim Feyzi, Zihni Efendi ve Recâizâde Mahmud Ekrem gibi Türk hocalardan da ders almıştır.⁰¹

Galatasaray Sultanîsi'ni bitirdikten sonra, birtakım vazifelerde bulunan Kenan Rifâî, aynı zamanda Hukuk Fakültesi'ne devam etmiştir. Daha sonra Balıkesir İdâdisi Müdürlüğüne tayin edilmiş, ardından da sırasıyla Adana, Manastır, Kosova ve Trabzon'da Maârif Müdürlüğü, İstanbul'da Nümûne-i Terakkî Müdürlüğü, Medine'de ise İdâdi-i Hamîdi Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur. Sonunda tekrar İstanbul'a dönen Kenan Rifâî, emekli oluncaya kadar, Erkek Muallim Mektebi Fransızca Hocalığı, Tedkikat-ı İlmiye Encümeni Âzâlığı, Dârüşşafaka Müdürlüğü ve Meclis-i Maârif Âzâlığı görevlerinde bulunur. Emekli olduktan sonra da, Fener Erkek Rum Lisesi, Yuvakimyon Kız Lisesi ve özel liselerde on üç yıl Türkçe ve Fransızca hocalığı yapmış, gerek meslektaşları gerekse öğrencileri tarafından eşsiz hoca, ideal insan olarak her zaman kendisine hürmet edilmiştir.⁰²

01. Sâmiha Ayverdi, *Dost*, s. 16-18. Mustafa Tahralı, "Kenan Rifâî", XXV, 254.

02. Sâmiha Ayverdi, *Dost*, s. 17-37; Sâmiha Ayverdi ve diğerleri; *Ken'an Rifâî ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*, (Beşinci Basım. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2003), s. 24-118; Mustafa Tahralı, "Kenan Rifâî", XXV, 254.

Kenan Rifâî, ilk manevî terbiyesini çok hürmet ve muhabbet ettiği annesinden alır. Annesi onu genç yaşlarında, herhangi bir tekkede şeyhlik vazifesi olmayan mürşidi Üveysî-Kâdirî Filibeli Edhem Efendi'nin terbiyesine emanet eder. Edhem Efendi, manevî tasarruf sahibi bir zat olmasına rağmen, hüviyetini son derece gizleyen, sivil ve mütevâzı bir memurdur. Kenan Rifâî, Balıkesir İdâdisi Müdürlüğü yaparken, bir ara Edhem Efendi Balıkesir'e gelmiş ve genç müridinin manevî terbiyesine doğrudan doğruya el atarak, ona riyâzet yaptırmış, mûsikî nazariyatını öğrenmesini ve ney meşk etmesini isteyerek onu sanata yönlendirmiştir. Kenan Rifâî'nin, mürşidi Edhem Efendi ile son görüşmesi Manastır'da gerçekleşmiştir. Kenan Rifâî'nin Medine'de bulunduğu dönemde, beldenin şeyhü'l-meşâyihî Hamza Rifâî'nin manevî terbiyesine girdiğini ve ondan icazet ve hilafet aldığını görüyoruz. Baştan beri müridin liyakatine hayran olan Hamza Rifâî'nin "Bilmem ki, oğlum, ben mi senin şeyhinim, yoksa sen mi benim şeyhimsin?" demekten kendini alamaması, Kenan Rifâî'nin, manevî tekâmül açısından nasıl bir mertebeye sahip olduğunu göstermektedir.⁰³

Dört yıl kaldığı Medine'den İstanbul'a döndüğünde, evinin bir odasında sayı bakımından mahdut bir zümreye Mesnevî şerh ederek irşâd faaliyetlerine başlayan, Ümmü Kenan Dergâhı'nın inşa edilip 1908 yılında

03. Sâmiha Ayverdi ve diğerleri; *Ken'an Rifâî ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*, s. 35-36, 99-100; Sâmiha Ayverdi, *Dost*, s. 21-22; Mustafa Tahralı, "Kenan Rifâî", XXV, 254.

açılmasıyla birlikte, bu dergâhta postnişin olan Kenan Rifâî, 1925 yılında tekkelerin kapatılmasına kadar irşad faaliyetlerini sürdürür. Bir irfan ocağı haline gelen dergâhın müdâvimleri çoğunlukla şâir, mütefekkir, ilim ve fen adamları, şeyhü'l-islam, papaz ve patrik gibi o dönemin kalbur üstü aydınlarıdır. Kenan Rifâî, on altı yıl süren şeyhliği sırasında, hâl ve kâl diliyle, semâ ve zikirle, şiir ve mûsiki gibi sanatlarla insanları irşâd etmiş, onlara ilim ve irfan aşılamış, fevkalâde kıymetli şahsiyetler yetiştirmiştir. Tekkelerin kapatılmasından sonra da, vefat ettiği 1950 yılına kadar, sık sık tekrarladığı “yaşadığım kadar ya bir şey öğrenmeliyim, ya bir şey öğretmeliyim” düsturuyla etrafındakilere ışık saçmaya devam etmiştir.⁰¹

Kenan Rifâî'nin, Fransızca kitaplardan tercüme ettiği, fen ve tabiat bilgisi içerikli *Muktezâ-yı Hayat*, tarikat usûl ve âdâbına dair *Rehber-i Sâlikîn*, Ahmed er-Rifâî ve tarikatını anlatan, ona ait elli iki hizbin ve ayrıca müellifin kendisine ait ilahilerin bulunduğu *Ahmed er-Rifâî*, üç yüz kırk kadar hadisin ve İmam Bûsîrî'nin Kasîdetü'l-Bürde'sinin nazmen çevirisini ve kendisinin bazı ilahilerini ihtivâ eden *Tuhfe-i Ken'an*, müellifin şiirlerinin ve bestelenmiş ilahilerinin yer aldığı *İlâhiyât-ı Ken'an*, dergâhtaki Mesnevî sohbetleri sırasında Ziyâ Cemâl Büyükaksoy, Semîha Cemâl ve Sâmiha Ayverdi gibi talebelerinin tuttuğu notlardan oluşan *Şerhli Mesnevî-i*

01. Sâmiha Ayverdi ve diğerleri; *Ken'an Rifâî ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*, s. 105-125; Mustafa Tahralı, “Kenan Rifâî”, XXV, 254.

Şerîf, yine Ziyâ Cemâl Büyükaksoy'un 1922-1925 yılları arasında dergâhtaki sohbetlerde, Semîha Cemâl ve Sâmiha Ayverdi'nin de aile içindeki sohbetlerde tuttuğu notlardan oluşan *Sohbetler* adlı eserleri bulunmaktadır. Bunların dışında Sâmiha Ayverdi'nin *Dost*, yine Sâmiha Ayverdi ve arkadaşlarının hazırladığı *Ken'an Rifâî ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık* adlı eserlerde, onun sohbetlerinden derlenmiş bölümler yer almaktadır.⁰²

II- Kenan Rifâî'de İşârî Tefsir Örnekleri

Tefsir, fıkıh, kelâm, tasavvuf vb. dinî ilimlerin hangi alanında olursa olsun, dine dayalı meseleleri îzâh ederken, dinin en temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'e başvurmak kaçınılmazdır. Bu yüzden, diğer din âlimleri gibi, sûfi ve mutasavvıflar da, tasavvufî meseleleri ortaya koyarken veya kendi tasavvufî görüş ve düşüncelerini açıklarken ilk başta Kur'an'a başvurmuş, ilim, marifet, keşif ve manevî tecrübelerinin bir ölçütü olarak ona dayanmışlardır. Bir sûfi ve mürşid olarak Kenan Rifâî de, ömrü boyunca sürdürdüğü irşâd faaliyetlerinde, tasavvufî duyuş ve görüşlerini îzâh ederken sık sık Kur'an ayetlerine dayanmış, dile getirdiği ayetlerin gerek zâhirî gerekse işârî anlamlarını ortaya koymuştur. Biz de bu bölümde, onun sohbetlerinin yer aldığı eserlerden seçtiğimiz bazı Kur'an ayetlerine getirdiği işârî yorumlardan örnekler vereceğiz. Bununla birlikte,

02. Mustafa Tahralı, “Kenan Rifâî”, XXV, 255; Arzu Eylül Yalçınkaya, “Ken'an Rifâî'nin Mesnevî Sohbetleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2012), s. 10-12.

yeri geldikçe aynı ayetler hakkında başka müelliflerin görüşlerine de yer vereceğiz. Bu bölümde önce ayetlerin mealleri verilip, ardından da işâri yorumlarına geçilecektir.

1. “O gün ne mal fayda verir ne de evlat. Ancak Allah'a kalb-i selîm (temiz bir kalp) ile gelenler müstesna.”⁰¹

Kalb-i selîm kavramını, bir ülkenin sınırından içeri girebilmek için gerekli olan pasaporta veya cumhurbaşkanı gibi önemli bir kimsenin verdiği davete katılabilmek için lazım olan davetiyeye benzeten Kenan Rifâî'ye göre, bir huduttan başka bir hududa geçen kimseden pasaport, önemli bir davete katılan kimseden de davetiye istenildiği gibi, ahiret âleminde de kuldun istenen kalb-i selîmdir. Kalb-i selîm sahibi olabilmenin birtakım yolları ve vasıtaları vardır. Kalb-i selîm, ilim ve amel vasıtasıyla elde edilir. Ancak ilim ile kastedilen, tevîd ilmi olup, zahîrî ilimler değildir. Tevîdden gaye ise, kulun yapılan her şeyi Allah'tan bilmesidir. Amele gelince, bundan anlaşılması gereken, istikamettir. İstikamet ise, her yerde Hakk'ın tecellilerini görüp ona göre davranmaktır. Hakk'ın karşısında kendi varlığının bir hiç mesabesinde olduğunu bilen, Hakk'ta fânî olan ve her yerde Hakk'ı gören kul, nâhoş bir muameleye maruz kalsa bile incitmez ve incinmez. Kim olursa olsun herkese doğrulukla muamele eder, söz ve davranışlarında istikamet ve adaletten ayrılmaz. Bu şekilde Hakk'ın rızasını elde etmeye çalışan ve istikamet üzere olan kullar

01. Şuarâ, 26:89.

için hüznün ve korku söz konusu değildir. Bu tür kimselere kalb-i selîm pasaportu verilmiş demektir. Ancak kişinin bu pasaportu kendi gücüyle alması çok zor olduğundan, kâmil bir mürşidi kendisine rehber edinerek, onun rızasını kazanmak suretiyle elde edebilir.⁰² Dolayısıyla kalb-i selîm sahibi olmanın bir yolu da, bir kalb-i selîm sahibinin yani insan-ı kâmilin kalbine girmektir. Çünkü insan-ı kâmilin kalbi, Hakk'ın bütün isim ve sıfatlarının, hatta zâtının mevcut olduğu, kulun Allah Teâlâ'ya bensiz, bizziz, benliksiz münâcât ettiği, kısacası tüm kemallerin toplandığı bir yerdir.⁰³

Kalp selameti anlamına gelen kalb-i selîme ulaşmanın bir yolu da, aşk ateşiyle yanmaktır. Bu aşk ateşi ise, Allah'ı zikretmekle yakılır. Ancak zikirden kastedilen, sabahlara kadar dil ile yapılan zikir değil, “Unuttuğun zaman Rabbini zikret...”⁰⁴ ayetinde belirtildiği gibi, kulun mâsivâdan yani Allah'ın dışındaki her şeyden ve kendi benliğinden sıyrılması neticesinde, zikreden, zikredilen ve zikrin bir olduğu hakikî zikirdir. Böyle bir zikirde, kulun benliği erir ve kalbinde ikilik kalmaz, gönlünde Hak'tan başka sevgili bulunmaz. Hak Teâlâ o kulun kalbine nazar eder, kendi cemalini onun kalbinde görür. Başka bir deyişle o kimsenin gönlü, Hakk'ın aynası olur. Bu lütfâ mazhar olan kulun

02. Ken'an Rifâî, *Sohbetler* (İkinci Basım. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2000), s. 212-215; Sâmîha Ayverdi ve diğerleri; *Ken'an Rifâî ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*, s. 385-386.

03. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 318.

04. Kehf, 18:24.

sırrının sırrının sırrından Hz. Mevlânâ (ö.672/1273)'nın dediği gibi, “Her şey mâşuktur, âşık bir perdedir. Yaşayan mâşuktur, âşık bir ölüdür.”⁰¹ sözü zuhur eder.”⁰²

Eğer bir kul, ahirette kalb-i selîm ile Allah'ın huzuruna çıkmamışsa, o kulun dünyada sahip olduğu mal-mülk, evlat, hatta yapmış olduğu ibadetlerin bile bir faydası dokunmaz. Hakk'ın rızasına erişebilmek ve makbul kullardan olabilmek için kalb-i selîm sahibi olmak gerekir. Aksi takdirde bir peygamberin veya bir velinin soyundan olmanın bile insana bir faydası dokunmaz. Allah katında önemli olan soy-sop değil, “Allah katında sizin en üstün olanınız, en takvâli olanınızdır”⁰³ ayetinde ifade edildiği gibi, takvâdir. Nitekim aynı soydan gelmenin insana bir faydası olsaydı, Hz. Nuh (a.s.)'un oğlunun iman etmiş olması gerekirdi. Hz. Mevlânâ da, neslinden gelenin değil, yolundan gelenin evlâdı olduğunu belirterek, manevî irsiyetin önemini vurgulamıştır.⁰⁴ Başka bir deyişle, asıl olan bel evladı değil, yol evladı olabilmektir.

Anlayış ve idrak sahipleri tarafından “kalb-i selîm” kavramına, “içinde Allah'tan başkasının olmadığı kalp” manası da verilmiştir.⁰⁵ Ebûbekir el-Kettânî (ö.322/933) ise, anlayış ve

idrak bakımından kalb-i selimin üç türlü olduğunu belirtir: Birincisi, içinde Allah ile beraber herhangi bir şerîk olmadan Allah'a kavuşan kalp; ikincisi, Allah ile beraber başka bir şeyle meşgul olmadan ve Allah'tan başkasını istemeden Allah'a kavuşan kalp; üçüncü ise, Allah'tan başkasıyla kâim olmadığını idrâk eden, Allah ile eşyadan fânî ve daha sonra da Allah ile Allah'ta fânî olarak Allah'a kavuşan kalptir.⁰⁶

2. “Hani Rabbin (ezelde) Âdem oğullarının sulplerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” demişti. Onlar da, “Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)” demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, “Biz bundan habersizdik” dememeniz içindir.”⁰⁷

Elest meclisinde Allah Teâlâ, ruhlara “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye hitap ettiğinde, ruhlar kendi istidatlarına göre “Evet” diye cevap vermişler, bu sözü ispat etmeleri için dünya mahkemesine gönderilmişlerdir. Kenan Rifâî'ye göre, kulun, ezelde verdiği söze sâdık olduğunu dünyada iki şahitle göstermesi gerekir ki, bu iki şahit ilim ve ameldir. Bir kimse dünyada bu iki şahitle birlikte hâkimin yani müşid-i kâmilin huzuruna çıkar ve Elest meclisinde yaptığı sözleşmeyi tasdik ettirip kalb-i selîm vesîkasını alırsa, hürriyetine kavuşur, korku ve hüzünden kurtulur, ahirette de rahat eder.⁰⁸

06. Serrâc, *el-Lüma'*, s. 126-127.

07. A'râf, 7:172.

08. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 297, 438, 541-542. Ayrıca bkz: Sâmîha Ayverdi, *Dost*, s. 98.

01. Mevlânâ, *Mesnevî*, Çeviren: Veled İzbudak (İstanbul: MEB Yay., 2001), I, 3.

02. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 317-318; Sâmîha Ayverdi ve diğerleri; *Ken'an Rifâî ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*, s. 416.

03. Hucurât, 49:13.

04. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 352-353; Sâmîha Ayverdi ve diğerleri; *Ken'an Rifâî ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*, s. 392.

05. Serrâc, *el-Lüma'*, s. 107.

Söz konusu iki şahit olan ilim ve amelin ne olduğuna gelince, ilimden kasıt, lâ ilâhe illallah yani kelime-i tevhîd ilmi, amelden kasıt da, adalet ve istikamettir. Peygamber Efendimiz, “Benim ve benden evvel gelen peygamberlerin söyledikleri en faziletli söz, lâ ilâhe illallah’tır”⁰¹ buyurmuşlardır. Dünyada yaşamanın gayesi lâ ilâhe illallah demeyi bilmektir. Ancak bu biliş, şuûrlu bir biçimde olmalıdır. Yani, kelime-i tevhîdi, Allah’tan başka veren, men eden ve hidayet edenin olmadığını; veren, alan, öldüren ve diriltenin hep O olduğunu bilerek söylemek ve ona göre amel etmek gerekir. Lâ ilâhe illallah ilminden anlaşılın, şuûrsuz bir biçimde tesbîhle defalarca kelime-i tevhîdi söylemek değil, onun yüce manasını öğrenmek, lâ ilâhe illallah derken kendi varlığını nefyetmek, illallah derken sadece Hakk’ın varlığını görüp O’nu ispat etmektir.⁰² Zaten kelime-i tevhidin bu şekilde zikredilmesi “nefy ü isbat” olarak adlandırılır.

İnsanın her nefesi bir Elest muamelesidir. Başka bir deyişle, Allah ile kul arasında ruhlar âleminde gerçekleşen diyalog, insanın aldığı her nefeste gerçekleşmektedir. Yani Hakk Teâlâ insana her nefeste “Ben senin Rabb’in değil miyim?” diye sormaktadır. Kulun da, dünyada başına gelen ezâ, cefâ, belâ ve musibetleri hoş karşılaması, her an Rabbinden razı olması, emirleri yerine getirip yasaklarından kaçınması, Hakk’ın söz konusu suâline “Evet” demesi

01. Mâlik, Muvatta, “Hac” 246.

02. Ken’an Rifâî, *Sohbetler*, s. 538-539.

anlamına gelmektedir. Kulun bu şekilde davranması, Elest meclisinde verdiği ahde sâdık kaldığını gösterir. Kim ezelde verdiği sözü dünyaya geldiğinde tutmazsa, vaadinden cayarsa, kendisine yazık etmiş olur. Allah Teâlâ nasıl ki vaadinden dönmüyorsa, kullar da dönmemelidir.⁰³

3. “Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zâlimdir, çok câhildir.”⁰⁴

Kenan Rifâî, bu ayette geçen “emanet” kelimesini; ilahî aşk, ilahî cezbe, Cenâb-ı Hakk’ın sıfat ve zâtı ile kâmil insanın vücûdunda tecellî etmesi şeklinde yorumlamakta, “insan” kelimesine ise, kâmil insan manasını vermektedir.⁰⁵ Ona göre, ilahî aşk ve cezbeyle istidâdı olan sadece insandır ve bu kabiliyet insan türünün dışındaki diğer varlıklarda yoktur. İnsan emaneti yani aşkı kabul etmesi sebebiyle nefesine karşı zâlim olmuştur. Çünkü bu emanet öyle ağırdır ki, Allah Teâlâ tarafından kulun imtihanı ve tekâmülü için verilen nefsi ve nefsin isteklerini çiğnemenin bu emanete katlanmak mümkün değildir. İşte insan, bu ağır yükün altına girdiği için nefesine zulmetmiştir. Emaneti yüklenen insanın câhil olarak nitelendirilmesi ise, söz konusu emaneti kabul etmekle kendisine isabet edecek çeşitli musibet ve belâlara karşı câhil olması sebebiyledir. Bu durumda ayette geçen câhil ve zâlim kelimeleri herkesin bildiği yaygın anlamın dışında

03. Ken’an Rifâî, *Sohbetler*, s. 478, 634-635.

04. Ahzâb, 33:72.

05. Ken’an Rifâî, *Sohbetler*, s. 165.

kalmaktadır.⁰¹

Kenan Rifâî'nin bir başka yorumuna göre, insanın zâlim ve câhil olmasının bir sebebi de, kendi vücûdunun Allah Teâlâ'nın zâhir ve bâtın tasarrufları için bir vasıta olduğunu bilmemesidir. Çünkü Hakk Teâlâ, fiil, sıfat ve zâtıyla insandan zuhûr eder. Allah'ın insanlara olan lütuf ve keremi, kahır ve gazabı, yine insanlardan zuhûr eder. İşte insan, Hakk'ın tasarruflarını kendinden bilirse, o zaman bu câhilliğinden dolayı nefesine karşı zâlim olur. Halbuki Allah'ın kullara verdiği tasarruf, emanettir. Allah bu emaneti aldığı anda, kulun ne tasarrufu kalır ne de varlığı. Kul, kendi aczini, yokluğunu ve tasarrufun Hak'tan olduğunu bilirse, Allah'ı da bilmiş olur. İnsan âciz ve küçük bir varlık olmasına rağmen, akılları hayrette bırakan icatlar yapsa, harikalar meydana getirse de, bütün bunların Allah tarafından kendisine verilen emanetin gereği olduğunu bilmezse, hem câhil hem de zâlim olmuş olur.⁰²

Ayette geçen söz konusu emaneti "aşk" olarak yorumlayanlardan biri de Azizüddîn Nesefî (ö.700/1300)'dir. Ona göre, cümle mevcûdâta arz edilen, fakat insanın dışında diğer varlıkların çekindiği ve kabul etmediği o emanet, aşktır. Eğer insan aşkın ne kadar zor ve ne kadar büyük bir belâ olduğunu bilmiş olsaydı, onu asla kabul etmezdi. Ancak insan, çok zâlim ve çok câhil olduğu için bu emaneti kabul etmiştir.⁰³ İmâm-ı Gazâlî (ö. 505/1111)'ye göre ise, ayette

01. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 514-515.

02. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 324, 329, 429.

03. Azizüddîn Nesefî, *İnsân-ı Kâmil*, Çeviren: Ahmed Avni Konuk (İkinci Basım. İstanbul: Gelenek Yay., 2009), s. 234.

belirtilen emanetten kastedilen, marifet ve tevhîddir. İnsanların hepsinin kalbi bu emaneti taşıyabilecek kabiliyettir. Fakat kalbi, bu emaneti taşımaktan ve hakikate ulaşmaktan alıkoyan bazı sebepler vardır.⁰⁴

4. "Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa, arkasından yedi deniz daha ona katılsa, Allah'ın sözleri (yazmakla) yine de tükenmez. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."⁰⁵

Kenan Rifâî'ye göre, bu ayette geçen "kelime"den kastedilen insan-ı kâmil, yani hakikat-ı insaniyedir. Bu durumda ayetten anlaşıldığına göre, denizler mürekkep, ağaçlar kalem olsa ve Hakk'ın kelimelerini, yani kâmil insanın sahip olduğu sıfatları yazmak isteseler, denizler ve ağaçlar tükenir, yine de kâmil insanı tam olarak anlatmaktan aciz kalırlar. İnsan-ı kâmil, suret bakımından küçük bir âlem olsa da, mânâ bakımından her şeyin kendisinde toplandığı büyük bir âlemdir. O'nun bâtını, hakikat-ı Muhammediye, hakikatı ise Allah'tır. Kâmil insanla alışveriş etmek, Allah ile alışveriş etmek gibidir. İnsan-ı kâmil, fânî varlığından sıyrılıp, Hakk'ın tecellilerinin kendisinde görüldüğü bir ayna olmuştur. O, Allah isminin mazharı ve Hakk'ın halifesi olup, arştan, kürsîden ve Kâbe'den daha faziletlidir. Varlıkların yaratılış gayesi, aşka mazhar olmuş olan kâmil insandır. Bütün varlıklar, onun vücudunda mahvolmuş, onun aşkıyla

04. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1402/1982), III, 14.

05. Lokman, 31:27. Ayrıca bkz: Kehf, 18:109.

hayran ve mest olmuşlardır.⁰¹

Ancak İmâm-ı Gazâlî'nin bu ayetle ilgili yorumu, Kenan Rifâî'nin yorumundan farklıdır. Gazâlî'ye göre, bu ayette kastedilen Allah'ın sonsuz ilmidir. O'nun ilmi, sahili olmayan bir deniz gibidir. Bütün ilimler, Allah Teâlâ'nın marifet denizlerinin birinden avuçlanmıştır. Kelâm-ı ilâhî olan Kur'an-ı Kerim'de, öncekilerin ve sonrakilerin ilimleri mevcuttur. Uçsuz bucaksız bir denize benzeyen Kur'an üzerinde tefekkür etmek, insanı onun derinliklerine ulaştırır.⁰²

5. "Allah'a karşı ancak; kulları içinden âlim olanlar derin saygı duyarlar. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır."⁰³

Kenan Rifâî'ye göre bu ayette geçen veya "Âlimler, peygamberlerin vârisleridir"⁰⁴ gibi hadislerde ifade edilen "âlimler"den kasıt, başına sarık takıp cübbe giyen zâhir ulemâsı değil, Allah'ı zât, sıfat ve esmâsıyla bilen âşiklardır. Söz konusu âlimler, nefsin esaretinden kurtulmuş, Allah'ı bilmiş ve bulmuş olanlardır. Allah Teâlâ'yı diğer insanlardan daha fazla bilip tanımalarından dolayı da O'ndan en çok korkanlar âlimlerdir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de bununla ilgili olarak "Ben hepimizden fazla Allah'ı bilirim ve hepimizden fazla da ben korkarım!"⁰⁵

01. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 241, 442, 495-496, 518, 535.

02. Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, Tahkik: Muhammed Reşid Rızâ el-Gabbânî (Üçüncü Basım. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1411/1990), s. 45-47.

03. Fâtır, 35:28.

04. Tirmizî, "İlim" 19; Ebû Dâvud, "İlim" 1.

05. Buhârî, "Edeb" 72, "İ'tisâm" 5; Müslim, "Fedâil" 127, 128.

buyurmuştur. Ancak bu korkunun, cennet ve cehennem endişesinden kaynaklanan ya da insanın bulunduğu mevki-makamı kaybetme korkusu gibi genelde bilinen korkularla bir münasebeti yoktur. Âlimlerin korkusu, Allah'ın haşyetinden, ululuk ve büyüklüğünün heybetinden meydana gelen bir korkudur.⁰⁶

Nitekim Gazâlî'nin de belirttiği gibi hakiki ilim, kula nefsin ve Rabbini bildiren, Allah'ın huzuruna çıkacağını hatırlatan, kulda tevâzu ve haşyete sebep olan ilimdir.⁰⁷ Kul, Allah'ın zât ve sıfatlarını bildiği nispette ondan korkar ve kulun marifeti tekâmül ettikçe korkusu da artar.⁰⁸

6. "Sana yakîn gelinceye kadar Rabbine ibadet et!"⁰⁹

Bir tasavvuf kavramı olarak yakîn, içinde şüphe ve tereddüdün bulunmadığı doğru bilgi, inanç, delillere değil, iman kuvvetine dayanan apaçık görme ve bir şeyin hakikatine ulaşmada kalbî itminandır. İlme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn olmak üzere üç tür yakînden bahsedilir. Habere dayanan kesin bilgiye ilme'l-yakîn, görmek suretiyle elde edilen kesin bilgiye ayne'l-yakîn, bizzat yaşayarak elde edilen kesin bilgiye de hakka'l-yakîn denir.¹⁰

Kenan Rifâî, insanda yakîn halinin zuhûr etmesini, güneş metaforuyla

06. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 498, 642.

07. Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, III, 348.

08. Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, IV, 155-156.

09. Hicr, 15:99.

10. H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (On üçüncü Basım. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), s. 222; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Üçüncü Basım. İstanbul: Anka Yay., 2005), s. 708.

anlatmıştır. Güneş doğduğunda lamba mevcut olsa da ışığının güneşte kaybolması gibi, kulun vücûdu da zâhirden mevcut görünse bile, yakîn hali ortaya çıkıp Hakk'ın tecellileri insanı kapladığında, o mev'hûm vücut Hakk'ta fânî olur. Nitekim güneş doğduğunda lambayı söndürmek gerekir. Yakîni elde eden bir kul, aslî hüviyetini bulur, kendisini aşk tecellisi kaplar. Esasen var olmadığı halde var zannettiği, vehim ve hayalden ibaret olan varlığından sıyrılır, Rabbini müşahade eder, her amelini Hakk'ı görerek yapar. Böyle bir kulun ibadeti taklidî olmaktan çıkar. Başka bir deyişle, yakîn gelinceye kadar kulun Allah için yaptığı ve O'nun yolunda harcadığı her şey ibadet adını alırken, yakîne nâil olduktan sonra ubûdet adını alır. Dolayısıyla ibadet ile ubûdet arasında fark vardır. İbadet; korku, ümit, teşvik, vazife hissi gibi nedenlerden dolayı yapıldığı halde, ubûdet, aşk ve şevk ile yapılır.⁰¹

7. "O, her gün bir iştedir."⁰²

Kenan Rifâî, bu ayetteki "gün" kelimesini "an", "iş" kelimesini ise, "tecellî" olarak yorumlamaktadır. Bu durumda söz konusu ayet, Allah Teâlâ'nın her an tecellî ettiği anlamına gelir. Âlemde her an görülen ve görülmeyen bir oluş, yeni bir tecellî zâhir olmaktadır. Bu tecellîlerin çeşitli şekil ve hallerde zuhûr etmesi sebebiyle, insanlar kabz ve bast, celâl ve cemâl gibi birbirine zıt birtakım tecellîlere maruz kalmaktadırlar. Bu tecellîlerin farklı şekillerde olması, Hakk'ın tecellîsinin sonu olmayan bir genişliğe sahip

01. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 115, 297, 474-475.
02. Rahmân, 55:29.

olduğunu bilmeyenlerin düşüncelerini altüst eder, onlara acı ve elem verir. Ancak ebu'l-vakt⁰³ yani zamanın babası mertebesine ulaşıp Hakk'ın tecellîsinde fânî olanlar, her bir tecellîde bir nûr cilvesi görürler ve sürekli olarak bunun zevkini yaşarlar. Böyle kimseler için, ister celâl ister cemâl olsun, bütün tecellîler aynıdır.⁰⁴

8. "Allah, göklerin ve yerin nûrudur. O'nun nûru, içinde lamba bulunan bir kandile benzer. Lamba, cam içerisindedir. Cam, sanki inciden bir yıldız. Ne doğuya ne de batıya mensup olmayan mübarek bir zeytin ağacı(nın yağı)ndan yakılır. (Öyle mübarek bir ağaç) Ki, neredeyse ateş değmese de yağı ışık verir. Işığı parıl, parıldır. Allah, dilediği kimseyi nûruna iletir. Allah insanlara misaller verir. Allah her şeyi bilir."⁰⁵

Kenan Rifâî, bu ayette geçen kandili, vücut olarak yorumlamaktadır. Kandilin yağı ruh, fitili kalp, ışığı ise, doğusu batısı olmayan nûrdur. Bir kimsenin kalbinde bu nûr uyandığı zaman, o kimse için sağ ve sol yani yön söz konusu değildir. Bu nûra mazhar olan kul, her şeyde ve her yerde Hakk'ı görür. Ancak bu manayı, irfan sahibi olanların dışında, herkesin anlaması mümkün değildir.⁰⁶ Bu tür irfanî

03. Vaktin babası, vakte sahip manasına gelen ebu'l-vakt; vaktin ve halin etkisi altında kalmaktan kurtulmuş olan, temkîn ehli olup telvîn ehli olmayan sûfiler hakkında kullanılan bir tabirdir. Telvîn ehli yani halin etkisi altında olanlar için ibnü'l-vakt tabiri kullanılır. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 180.

04. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 304, 485.

05. Nûr, 24:35.

06. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 16, 325.

meseleleri idrak edebilmek için manevî tecrübe gerekir.

İrfan, varlığı bir görmek, nûra erişmektir. Bu nûra erişen bir kimse bir daha kendi varlığını göremez. Çünkü irfan sahibi, Hakk ile arasında engel teşkil eden perdeleri yırtmış, kendi beşerî varlığından sıyrılmış kimsedir. Bu şekilde insan kendi benliğinden fânî olunca, sadece Hakk'ın varlığını görür. Aslında Hakk'ın varlığından başka bir varlık yoktur. Âlemde gördüğümüz varlıklar, O'nun isim ve sıfatlarının tecellî ettiği, zuhûr ettiği mahallerdir. Bu anlayışa göre, Allah'tan başka mevcut, Allah'tan başka fail yoktur; işiten, gören, bilen ve bildiren hep O'dur. Bunların hepsinin toplamından "lâ ilâhe illallah" zuhûr eder.⁰¹ Ayetle ilgili bu îzâhlara bakıldığında, Kenan Rifâî'nin vahdet-i vücûd anlayışına sahip olduğu ve bu ayeti de bu anlayış çerçevesinde yorumlamış olduğu görülmektedir.

İmâm-ı Gazâlî, *Miškâtü'l-Envâr* adlı eserini bu ayeti açıklamak için yazmıştır. Ona göre, Allah Teâlâ tek gerçek nûr olup, başkasına nûr denilmesi mecaz bakımındandır. Çünkü Allah'tan başka hiçbir şey zatı itibarıyla nûra sahip değildir. Allah, zatı için ve zatıyla nûrdur. Derece derece bütün nûrlar bu kaynaktan doğarlar. En yüksek mertebeye sahip olan nûr, bütün nûrların kaynağı olan Allah'a en yakın olan nûrdur.⁰²

Gazâlî, nûrânî beşer ruhlarını,

01. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 565-566.

02. Gazâlî, *Miškâtü'l-Envâr*, Tahkik: Ebu'l-Alâ Afîfî (Kahire: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1383/1964), s. 53-54.

hassas ruh, hayalî ruh, aklî ruh, fikrî ruh ve kudsî peygamberlik ruhu olmak üzere beş mertebeye ayırmış ve ayetteki temsillerin de bu beş nûrânî ruha işaret ettiğini belirtmiştir. Buna göre, ayette geçen kandil (mişkât), hassas ruha; cam (zücâc), hayalî ruha; lamba (mişbâh), aklî ruha; ağaç (şecer) fikrî ruha; yağ (zeyt), kudsî peygamberlik ruhuna işaret etmektedir. Ancak bu misaller, müminlerin, peygamberlerin veya velilerin ruhları için geçerlidir. Kâfirlerin kalpleri bu misallere uymaz. Bu beş ruh tamamen nûrlardan ibaret olup, bütün varlıklar bunlarla zâhir olur. Bu nûrlar, mertebeler halinde biri diğeri üzerinde sıralandıklarından, nûr üstüne nûr olurlar.⁰³

9. "Toptan Allah'ın ipine sarılın, ayrılmayın. Allah'ın size olan nimetini arasını uzlaştırdı da onun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Bir ateş çukurunun kenarında idiniz, sizi oradan kurtardı. Allah, doğru yola erişesiniz diye size böylece ayetlerini açıklar."⁰⁴

Zâhirî anlamda Allah'ın ipi (hablullah); İslâm dini, Kur'an-ı Kerim, Allah'ın emri, Allah'ın ahdi, ihlâs, ibadet ve cemaat gibi Cenâb-ı Hakk'a ulaşmaya sebep olan delil ve vasıta manasında yorumlanmıştır. Örneğin, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "Allah'ın kitabı, gökten yere uzatılmış bir iptir"⁰⁵ hadîsinden, Kur'an'a tutunmanın Allah'a vuslata vesile olduğu anlaşılmaktadır.⁰⁶

03. Gazâlî, *Miškâtü'l-Envâr*, s. 76-82.

04. Âl-i İmrân, 3:103.

05. Tirmizî, "Menâkıb" 31.

06. Elmahlı M. Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an*

Bursevî (ö.1137/1725), Allah'a tutunmaya çalışan kimseleri (i'tisâm ehlini), işârî açıdan suret ehli ve mânâ ehli olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Ona göre, suret ehli, sebeplere bağlı olan kimselerdir. Onlar, Allah'a tevessül ettikleri her tür sebeple, sâlih amel ve yakınlaştırıcı vasıtalarla Allah Teâlâ'ya yaklaşmaya çalışırlar. Mânâ ehli ise, sebeplerden kesilmiş, sebeplere bağlı olmayan hâl ehlidir. Allah Teâlâ, mânâ ehli için "Allah'a sarılın. O, sizin sahibinizdir. O, ne güzel sahip, ne güzel yardımcıdır!"⁰¹ buyururken, sebeplere bağlı olan suret ehli için, "Toptan Allah'ın ipine sarılın, ayrılmayın"⁰² buyurmuştur. Suret ehlinin meşrebi, amel; mânâ ehlinin meşrebi ise, hâldir.

Yine Bursevî'ye göre, Allah'ın ipine sarılmamak, zâhirî ve bâtinî olmak üzere iki tür bölünmeye sebep olur. Zâhirî bölünme, Allah'ın ipine yani İslâm'a ve Kur'an'a bağlı olmayanların, İslâm cemaatinden ayrılması şeklinde gerçekleşir. Batınî bölünme ise, kulun nefsinde, ümmetten ayrılmayı gerektiren çeşitli hevâ ve heveslerin, birtakım hallerin meydana gelmesi ile gerçekleşir.⁰³

Kenan Rifâî'ye göre, Allah'ın ipinden kasıt, nefsin hevâ ve arzularından kaçıp kurtulmaktır. Kur'an-ı Kerim'in baştan başa manası da budur. Can hangi oranda hayat bulursa, nefis o oranda ölür. Bunun tersi de söz konusudur. Yani nefsin arzularına gem vurulmayıp nefis hayat bulduğunda,

Dili (Ankara: Akçağ Yay., 1995), II, 365.

01. Hacc, 22:78.

02. Âl-i İmrân, 3/103.

03. İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Dersaadet: Osmanlı Matbaası, 1330 h.), II, 72.

canın ölümünden bahsedilebilir. Canın ölümü, ulaştığı ruhlar âleminde rabbânî nûru görmekten ve ruhânî zevkleri tatmaktan mahrum olması anlamına gelir.⁰⁴ Bir kimsenin rahat ve huzura kavuşabilmesi için, nefsinin hevâ ve hevesinden geçip nefsini tezkiye etmesi gerekir. "Bana benden gelir ne gelirse" sözünden de anlaşılacağı üzere, bütün kötülükler insanın kendi nefsinde. Çünkü dünyada meydana gelen ve cinayet, ceza, hapis gibi neticelerle biten hâdiseler, hep nefsin hevâ ve arzularından kaynaklanmaktadır. Nitekim nefisten kaynaklanan çeşitli arzu ve ihtiraslar, pek çok felaketlere neden olmuş, nice kimseleri hapse ve idama dahi götürmüştür. Hatta nefsin arzularına uymak, bir ferden helâkine sebep olduğu gibi, Kur'an-ı Kerim'de bildirilen bazı kavimlerde görüldüğü üzere, toplumların da helâkine sebep olabilmektedir.⁰⁵

10. "De ki: "Ben de ancak sizin gibi bir insanım. Fakat bana ilâhınızın yalnızca bir tek ilâh olduğu vahyediliyor."⁰⁶

Diğer insanlar gibi yiyen, içen, dolaşan bir beşer olsa da, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, nübüvete sahip olduğunu ve vahiy aldığını ifade eden Kenan Rifâî'ye göre, onun bedeninin kabından hakikat deryasına bir yol bulunmakta olup, onun o derya ile bir alışverişi vardır. O, bir katre olsa da kendisinde ummanlar, bir zerre olsa da güneşler gizlidir. Okyanusları birbirine bağlayan bir kanal gibi, Rasûlullah (s.a.v.) da nâsut ile lâhut, ceberût ile

04. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 287.

05. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 265.

06. Fussilet, 41:6.

melekût âlemleri arasında bir kanal, bir berzah olmuştur. Bu kanaldan geçmeyi tercih edenler, hızlı bir şekilde hedeflerine ulaşırlar. Başka bir deyişle, Hz. Peygamber (s.a.v.), rûhânî ve ilâhî kuvvetlerin teşkil ettiği vücûb dairesi ile dünya hadiselerinin oluşturduğu imkân dairesi arasında birleştirici ve idare edici bir berzah konumundadır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vârisleri olan kâmil insanlar da söz konusu berzah veya kanal konumundadırlar.⁰¹

11. “Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: “Ruh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir.”⁰²

Kenan Rifâî'ye göre, Cenâb-ı Hakk'ın Hayy isminin tecellîsinden zuhûr eden ruh, biri hayvânî ruh, diğeri ise, ilâhî ruh -sultanî veya izâfî ruh da denir- olmak üzere ikiye ayrılır.⁰³ Hayvânî ruh, insan vücûduna canlılık veren biyolojik bir terkipten meydana gelmiş olup insan bedeninin her yerinde dolaşır. Uykuda iken hayvânî ruh, insanı terketmez, ancak ölüm geldiği vakit ondan ayrılır. Halbuki ilâhî ruh, uyku esnasında insandan ayrılır, ruhlar âlemine çıkar ve Hakk'ın marifet bahçelerinde dolaşır. İnsan uyandığı zaman ise yine ona döner. Hayvânî ruh, ilâhî ruh için bir binek veya bir vasıta. Bu yüzden ilâhî ruhtan kaynaklanan ve onun eserleri olan, ilim, marifet, sanat, zarâfet, incelik ve güzelliklerin hepsi, hayvânî ruh vasıtasıyla bedenden

01. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 224-225, 228.

02. İsrâ, 17:85.

03. Kenan Rifâî, bir başka yerde ruhu; hayvânî ruh, rûh-ı revân ve izâfî ruh olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Bkz: Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 146.

zuhûr eder. Bu bakımdan beden ruhtan, ruh bedenden uzak değildir.⁰⁴ Aynı zamanda ilâhî ruh, Cebrâîl (a.s.)'in Hz. Meryem'e üflediği ruhtur ki, bundan Hz. İsa (a.s.), babasız olarak dünyaya gelmiştir. Yine mürîd-mürşid ilişkisi açısından, kâmil mürşidin kendisine intisap eden mürîde nefhettiği nefes de bu ilâhî ruhtur ve bundan da mürîdin veya sâlikin kalbinde manevî veled zuhûr eder. Bunun belirtileri ise, seyr-i sülûkta bulunan söz konusu sâlikte görülen cezbe ve aşk halidir. Ayrıca ilâhî ruh, kâmil mürşidin akıcı nazarı ile riyâzet ve mücâhede neticesinde nefsin tezkiye edilmesinden sonra gelişen ruhtur.⁰⁵

İmâm-ı Gazâlî de ruhu iki anlamda ele alır. Ruhun birinci anlamı, kaynağı bedenimizdeki kalbin boşluğunda yer alan ve damarlar vasıtasıyla bedenin her yerine yayılan latîf bir cisim oluşudur. Bu ruhun işlevi, bir lambanın odanın her yerini aydınlatmasına benzer. Ruhun ikinci anlamı ise, insanın gözle görülmeyen, idrâk eden, âlim ve ârif olan bir parçası olmasıdır. Söz konusu ayette kastedilen de, bu ruhtur. Bu ruh, bir emr-i Rabbânîdir ki, birçok kimsenin akli ve anlayışı onun hakikatini kavramaktan acizdir.⁰⁶

12. “İki denizi birbirine kavuşmak üzere salvermiştir. (Fakat) aralarında bir engel vardır, birbirine geçip karşılmıyorlar.”⁰⁷

Kenan Rifâî'ye göre, ayette geçen iki denizden biri, dünya ve suret ehlini, şakî kimseleri veya insanın dünyevî yönünü

04. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 277-278; 257-258.

05. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 258, 572.

06. Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, III, 3-4.

07. Rahmân, 55:19-20.

temsil ederken; diğer deniz ise, hakikat ve mânâ ehlini, saîd kimseleri veya insanın manevî/rûhânî yönünü temsil etmektedir. Şöyle ki:

42 Ehl-i dünya ile ehl-i hakikat yeryüzünde birlikte yaşayıp, görüşüp buluşsalar da, ezelde olan istidatları nedeniyle, Allah Teâlâ onların arasına bir berzah, bir engel koymuştur. Bu yüzden, acı ve tatlı olan iki denizin suları ya da deniz ortasındaki bir adanın tatlı suyu ile denizin acı suyu birbirine karışmadığı ve birbirlerinin tabiatına etki etmedikleri gibi, istidatsız kimseler de, hakikat ehlini gördükleri halde, hakikati göremez, onların sözünü işittikleri halde, hakikati duyamazlar. Çünkü ezelde olduğu gibi dünyada da insan kendi cinsinden olanları arayıp bulur, onların dışındakilerle yakınlık kuramaz. Konuyla ilgili “*Ruhlar toplanmış cemaatler gibidir. Onlardan birbiriyle (önceden) tanışanlar kaynaşır, tanışmayanlar ayrılırlar*”⁰¹ hadis-i şerifi de bu bağlamda değerlendirilmiştir. Bu bakımdan ezelde anlaşmış, ülfet etmiş ruhlar, bu dünyada bir vesile ile karşılaştıkları zaman anlaşır, kaynaşırlar. Ezelde ihtilaf edip anlaşamayanlar, bu dünyada da anlaşamaz ve ihtilaf ederler. Dolayısıyla, bir teşbihle ifade etmek gerekirse, zeytinyağı ile suyun aynı kaba konulduğunda karışmadığı ve her ikisinin de aslını koruduğu veya ayette belirtilen iki deniz karşılaştığında sularının birbirine karışmadığı gibi, zıt kutuplarda yer alan ve ezelden beri aralarında mânâ beraberliği olmayan

01. Buhari, “Enbiyâ” 2; Müslim, “Birr” 159,160.

kimseler de, birbirleriyle anlaşamaz ve bağdaşamazlar.⁰²

Ayette geçen iki denizin işaret ettiği anlamlardan biri de ezelde saîd ve şakî olan kimseler, yani cennetlikler ve cehennemliklerdir. Bunlar birbirleriyle ne kadar bir araya gelseler ve ülfet etseler de, sonuçta ezeli istidatları ne ise, o meydana gelir. Hatta şakî bir kimse saîd olanların veya saîd bir kimse şakî olanların sohbetinde bulunsa bile, sonunda herkes yine kendi aslına döner. Yani ezelde saîd olan dünyada da saîd, ezelde şakî olan dünyada da şakîdir.⁰³ Konuyla ilgili olarak kişinin daha anne karnındayken şakî veya saîd olduğunun takdir edilmesine yönelik hadisler de⁰⁴ bu manayı ifade eder. Bu hadisler, her şeyin yazılı olduğu ve yazılı olan hiçbir şeyin de değişmediği “levh-i mahfûz”a, kader defterine işaret etmektedir.⁰⁵ Ancak bu hadislerden ve yorumlardan cebir manası çıkarılmamalıdır. Çünkü insanlar fiillerinde özgürdürler. Allah Teâlâ ezeli ve nihayetsiz ilmiyle henüz insanlar yaratılmadan önce onların kendi hür iradeleriyle şakî mi yoksa saîd mi olacaklarını bilip takdir etmiştir. “İlim malûma tâbidir” ifadesi de bu bağlamda değerlendirilebilir.

Yine ayetin yorumlarından birine göre, birbirine karışmayan iki deniz, insanın dünyevî yönü ile rûhânî yönüne işaret etmektedir. Dünya dalgalarının insanın rûhânî kuvvetlerine çarpıp

02. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 408-409, 418, 424-425.

03. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 69-70.

04. Bk.: Buhârî, “Bedü'l-halk” 6; İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, (Mektebetü'l-Kudsî, 1351 h.), I, 452 (h.no: 1475).

05. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 94.

onun manevî tarafını yok etmemesi gerekir. Maneviyat dalgası, dünya dalgasına galip gelirse, insan yaratılış gayesine uygun bir hayat sürmüş olur. Dolayısıyla, insanın kendisini dünya denizinin dalgalarından koruması, başka bir deyişle kalbini Allah'tan gâfil bırakan her şeyden uzak tutması gerekir.⁰¹

Niyâzî-i Mısırî (ö. 1105/1694)'ye göre, iki denizden kasıt, şeriat ve hakikattir. Şeriatte bulunan her ilim ve amel hakikatte de bulunur. Aslında şeriat ve hakikat tek bir ilimden ibaret olsa da, yine de Allah'ın hikmeti ve kudreti gereği, aralarında karışmalarını engelleyen ve iki cihanın imarı için konulmuş bir berzah vardır. Bu berzah ise, şeriat ve hakikat erbâbının vehimleridir. Bu nedenle iki taraf erbâbı arasında sürekli bir ihtilaf mevcuttur. Ancak tam kemâle ermiş muhakkikler ve ârifler, bu iki ilmin tek bir ilim olduğunu, her iki taraf mensuplarının, gözlerindeki perdeden dolayı bunları iki ayrı ilim gibi gördüklerini bilirler. Onlar her iki tarafın benzerliklerini îzâh edip, problemlerini hallederek, şeriat ve hakikat ehlinin arasını imkân nispetinde düzeltmeğe uğraşırlar.⁰²

13. “Unuttuğun zaman Rabbini zikret...”⁰³

Kenan Rifâî'ye göre bu ayet, kulun kendini unutup aklını terk ettiği zaman Allah'ı zikretmesi anlamına gelir. Çünkü dünyaya taalluk eden akıl (akl-ı meâş), insanın manevî yolculuğunda

01. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s.136-137.

02. Niyâzî-i Mısırî, *İrfan Sofraları*, Çeviren: Süleyman Ateş (Ankara: Emel Matbaası, 1971), s. 10-12.

03. Kehf, 18:24.

bir hicâb, bir perde olduğu için, insan, akli terk edip ilahî aşka kavuştuğunda, Allah'ın cemâlinden başka her şeyin fânî olduğu ortaya çıkar ve bu aşkla birlikte zikir, zâkir ve zikredilen bir olur.⁰⁴ Nitekim sûfilere göre, “Unuttuğun zaman Rabbini zikret...” ayeti, “Allah'ın dışındaki şeyleri unuttuğunda, O'nu zikretmiş olursun” anlamına gelmektedir. Çünkü, zikir hakikati, zikir sırasında zikredilenden başkasını, yani Allah'ın dışında her şeyi unutmaktır.⁰⁵

Kenan Rifâî, meâş ve meâd olmak üzere akli iki kategoride ele alır. Akl-ı meâş, yaratılmış bir varlık olduğu için sınırlı olup sadece kendi gibi yaratılmış olanları ve dünya işlerini kavrayabilse de, yaratıcıyı kavrayamaz, hakikate erişmeye muktedir olamaz. Bir kimsenin meâş akli ile ruh deryasına dalması ve hakikat âleminde dolaşması mümkün değildir. Meâd akli ise, ilahî hakikatleri kavrayabilir, Allah'a erişebilir. Eğer meâd akli, meâş aklına galip olur ve ona hükmederse, buna rağmen meâş akli görevini yapmaya devam eder. Bunun aksine meâş akli galip olursa, meâd akli işlemez ve körlenir. Bu yüzden dünyayı kalben terk etmek –maddeten değil- suretiyle meâş aklının kontrol ve baskı altında tutulması gerekir.⁰⁶

14. “Allah'a ve Resûlüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri, yahut asılmaları veya

04. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 465, 298.

05. Ebûbekr Muhammed b. İshâk el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li-mezheb-i ehli't-tasavvuf*, Ta'lik: Ahmed Şemsüddîn (Birinci Basım. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993), s. 122.

06. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 27, 473-474.

ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut o yerden sürülmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Ahirette de onlara büyük bir azap vardır.”⁰¹

Kenan Rifâî'ye göre, ayette ifade edilen Allah'a ve Rasulüne savaş açmanın zâhirî anlamı, Allah'a şirk koşmak, O'nun ve Rasulünün emirlerini yerine getirmemek vb. şeylerdir. Allah'a ve Rasulüne savaş açmanın işârî manası ise, bir kimsenin ruh ve kalbinin gerektirdiği güzel amellerde bulunmamasıdır. Çünkü insanın ruhu, Hakk'ın vekili; kalp de Rasûlün vekilidir.⁰² Vekilin üzerine düşen vazifeyi terk etmesi, âsî olduğu anlamına gelir.

44

Kuşeyrî (ö.465/1072), bu ayetin yorumunda bozgunculuğu zahirî ve batınî olmak üzere iki kısımda ele alır. Fıkhî açıdan zâhirî bozgunculuğun cezası malûmdur. Bâtınî bozgunculuk ise sırlara dönük olup, kesintisiz gelmekte olan Hakk'ın lütuflarının kesilmesi, irfan güneşinin sönmesi, keşfin kapanması ve bastın perdelenmesi gibi cezalardır.⁰³

Bu ayetin başka bir işârî yorumuna göre, Allah'a ve Rasûlüne savaş açmanın manası, Allah'ın evliyâsına düşmanlık etmektir.⁰⁴

15. “İyi bilirsiniz ki Allah'ın velilerine korku yoktur, onlar üzüntüye de uğramazlar.”⁰⁵

01. Mâide, 5:33.

02. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 419.

03. Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, Çeviren: Mehmet Yalar (Birinci Basım. İstanbul: İlk Harf Yay., 2012), II, 41.

04. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, II, 387.

05. Yunus, 10:62.

Kenan Rifâî'ye göre, korku gelecekte, endişe ise geçmişten kaynaklanır. Korku ve üzüntü, nefisinden soyunamayan, nefsinin esiri olan insanlar için geçerlidir. Allah'ın velileri ise, geçmiş ve gelecekte geçtikleri, kendilerinden fânî oldukları, nefsin hevâ ve arzularından sıyrıldıkları için vahdet mertebesine ulaşmış, korku, üzüntü ve endişe gibi hallerden kurtularak gönül huzurunu elde etmişlerdir. Onlar, başlangıç hallerinde ibnü'l-vakt (vaktin çocuğu), yani vaktin elinde ve emrinde iken, kemâle ulaştıktan sonra ebü'l-vakt (vaktin babası), yani vaktin sahibi olmuşlardır.⁰⁶

Kendisinde hüznün ve korkunun olmaması, velinin sıfatlarından sayılmıştır. Çünkü korku, başa gelecek veya elden kaçacak olan nâhoş bir şeyi beklemekten kaynaklanır. Halbuki velî, ibnü'l-vakt olduğundan onun geleceği yoktur. Bu nedenle onun için korku söz konusu değildir. Hüznün ise, vaktin katılığından ve bulanıklığından kaynaklanır. Ancak rıza gibi bir gül bahçesinde olan velilerde hüznün bulunmaz. Korku ve hüznün nefsin hazlarına ait hususlar olup, nefis bu hazlardan fânî olunca, rıza kulun sıfatı haline gelir.⁰⁷

Hakîm-i Tirmizî (ö.295/908), bu ayeti izah ederken, Allah Teâlâ'nın nefislerine karşı velilere yardım etmeyi üzerine aldığı, onların da dünya hayatında iken O'nun hukukunun gerçekleşmesine yardım etmiş olduklarını belirtir. Bununla birlikte

06. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 449, 628.

07. Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, haz. Süleyman Uludağ (Üçüncü Basım. İstanbul: Dergâh Yay., 2010), s. 279.

Allah Teâlâ, velîlerin Kendisine ulaşmalarını ve huzurundaki yerde durmalarını üstlenmiştir. Onlar da halkı Allah'a davet etmeyi ve O'nu övmeyi üzerlerine almışlar ve O'ndan başkasına güvenmekten sakınmışlardır.⁰¹ Dolayısıyla velîler, bu şekilde korku ve hüzünden kurtulmuşlar ve huzura kavuşmuşlardır.

Kuşeyrî, gerçek korkunun, gelecekte bir sıkıntının veya sevilen bir şeyin yok olmasını beklemekten kaynaklandığını belirtir. Halbuki vaktin hükmüne bağlı olan velîlerin, istikbale dair bir arayışları olmadığından, onların üzerinde hali hazırda herhangi bir korku yoktur. Üzüntüye gelince, velîler içinde buldukları zamanda üzüntüye sebep olacak bir duruma marûz kalsalar da, olup biten her şeye rıza göstermenin huzuru içinde bulduklarından onlar için üzüntüden de bahsedilemez. Dolayısıyla, velîler vaktin hükmüne bağlı olup ânı yaşadıklarından, onlar için korku ve üzüntü söz konusu değildir.⁰²

16. “O inkâr edenler görmüyorlar mı ki, (başlangıçta) göklerle yer, birbiriyle bitişik iken, biz onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık. Yine de onlar inanmayacaklar mı?”⁰³

Biyolojik anlamda düşünüldüğünde, dünyanın ve insanın hayatının su ile kâim olduğunu ve her şeye sudan hayat verildiğini belirten Kenan Rifâî'ye göre bu ayet işâri olarak, Allah'ın, kâinâtı insan-ı kâmilin yüzü suyu hürmetine

01. Hakîm Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ (Velîliğin Sonu)*, haz. Salih Çift (Birinci Basım. İstanbul: İnsan Yay., 2006), s. 86-87.

02. Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, II, 472.

03. Enbiyâ, 21:30.

yaratması anlamına gelmektedir. Çünkü kâinâtın yaratılış sebebi, özü ve hulâsası insan-ı kâmilidir. Allah, kâmil insana tecellî eder ve onun vesilesiyle her şeye hayat ve kuvvet verir.⁰⁴

17. “Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır.”⁰⁵

Kenan Rifâî, bu ayeti varlığın birliği yani vahdet-i vücûd anlayışı ile açıklamaktadır. Ona göre, varlığın bir olması, kâinatta, her yerde ve her şeyde Hakk'ın vücûdundan başka bir mevcûdun olmaması anlamına gelir. Bütün âlem, Hakk'ın yüzüdür. Hakk için bir vücûd, eşya için de ayrı bir vücûd iddia etmek doğru değildir. Vahdet-i vücûd anlayışını Allah'ın “Âlîm” ismiyle izâh etmeye çalışan Kenan Rifâî, Hakk'a ayrı, eşyaya ayrı vücûd verilerek, Allah'ın gizli-âşîkar, zâhir-bâtın her şeyi ilmen bildiğini söylemenin imkânsız olduğunu ifade eder. Çünkü iki ayrı vücûd arasında bir oluşun ilmen gerçekleşmesi imkân dâhilinde değildir.

Bir örnekle ifade etmek gerekirse, iki kişiden birinin başı ağrırsa, diğerinin bundan haberi olmaz. Çünkü başı ağrıyan kişinin ilmi, bilgisi bedeninden ileriye geçemez. Yine her bir cismin, kendi madde ve sırlarını içinde toplamış yekpâre bir cevher olması da vahdet-i vücûda işaret etmektedir. Örneğin, bin tane elmanın içinden bir tanesi alınıp tahlîl edilse, o elmanın terkihi diğer elmalarla aynıdır. Aradaki fark, kesretten yani çokluktan ibarettir. Bu durumda âlemdeki çokluk, birliğe yani vahdete işaret etmektedir. Vahdet-i

04. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 428-429.

05. Bakara, 2/115.

vücûd meselesini kavrayabilmek için, manevî zevke ve tecrübeye ihtiyaç vardır. Bu da ancak kâmil bir mürşidin terbiyesinden geçmek suretiyle elde edilebilir.⁰¹

18. “Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınum. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler.”⁰²

Her şeyin Hakk’ın vücûdundan zuhûr etmesi ve her bir zerreyi Hakk’ın nûrunun kaplamasından dolayı Allah Teâlâ’nın kullarına yakın olduğunu belirten Kenan Rifâî, bu durumu şu hikaye ile izah eder:

46

“Bir gün balıklar toplanarak demişler ki: Su, su... dedikleri bir şey varmış. Yalnız ismini işitiyoruz, kendini göremiyoruz. İçlerinden biri demiş ki: Falan denizde her şeyi bilen bir balık vardır. Gidelim de ona soralım... Olsa olsa müşkülümüzü o halleder.

Gidip dertlerini anlatmışlar ve: Su nerededir, bize göster! demişler. Hazret de: Suyun olmadığı yeri siz bana gösterin! cevâbında bulunmuş.”⁰³

Bu hikaye, Kenan Rifâî’nin vahdet-i vücûd anlayışını yansıtmaktadır. Onun bu anlayışı, “...biz ve bütün mevcûdât esasen hayalden ibaretiz. Evvel ve âhir Cenâb-ı Hak’tan gayrı bir şey yoktur”⁰⁴, “Sen zannedersin ki Hakk’ın vücudundan başka bir vücut vardır. Halbuki vücut birdir. O da, Hak’tır”⁰⁵

01. Ken’an Rifâî, *Sohbetler*, s. 584, 260.

02. Bakara, 2/186.

03. Ken’an Rifâî, *Sohbetler*, s. 347.

04. Ken’an Rifâî, *Sohbetler*, s. 624.

05. Ken’an Rifâî, *Sohbetler*, s. 565.

vb. ifadelerinde de görülmektedir.

19. “Hiçbir şey yoktur ki, O’nu hamd ile tesbih etmesin.”⁰⁶

Bu ayette, bütün varlıkların Allah’ı tesbih ettiği belirtilmektedir. Canlı ve akıllı varlıkların Allah’ı tesbih etmesi anlaşılabilir bir şey olmasına rağmen, cansız ve akılsız varlıkların tesbîhi konusunda farklı yorumlar bulunmaktadır. Bu yorumlara göre bazı âlimler, ayetteki tesbîhi hakikî manada ele almış ve akla sahip olmayan varlıkların kendilerine has bir lisanla, sözlü olarak Allah’ı tesbih ettiğini belirtmişlerdir. Ayeti mecazî anlamda yorumlayan âlimler ise, cansız ve akılsız varlıkların tesbîhini, Allah’ın varlığına delâlet etmeleri şeklinde anlamışlardır. Keşif ehli sûfiler ise, âlemdeki tüm varlıkların canlı olduğunu kabul ederler. Onların, manevî tecrübe ve keşif ile cansız varlıkların tesbîhlerini işittiklerine dair birçok olay nakledilmiştir.⁰⁷

Bir sûfi olarak Kenan Rifâî de, bu ayeti hakikî manada yorumlamış, her şeyin Allah’ı hamd ve tesbih etmesini, âlemdeki tüm varlıkların canlı oluşuna bir delil olarak zikretmiştir. Örneğin, masa cansız bir cisim zannedilse de, bilakis o, canlıdır ve içi hayat doludur. Tıpkı güneşin çevresindeki yıldızlar gibi, her bir zerre de kendi merkezinin etrafında hareket halindedir. Hareket halinde olan şey ise hayattadır. Hayat

06. İsrâ, 17:44.

07. Bu konudaki görüşler hakkında geniş bilgi için bkz: Celil Kiraz, “Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah’ı Tesbih Etmesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 2 (2006), s. 309-339. Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, V, 162-167.

da Hakk ile kâim olduğuna göre, hayatta olan her şeyden, kısacası bütün mevcûdâtтан Cenab-ı Hakk zuhûr eder. Çünkü zâhir ve bâtın, evvel ve âhir Allah Teâlâ'dır.⁰¹

20. “*Kim de benim zikrimden yüz çevirirse, artık onun için sıkıntılı bir geçim vardır ve biz onu kıyamet günü kör olarak haşredeceğiz.*”⁰²

Maddî ve manevî olmak üzere iki tür rızık bulunduğunu belirten Kenan Rifâî'ye göre maddî rızık, mal-mülk, servet gibi sahip olunan her çeşit maddî varlıklar; manevî rızık ise, ilim, irfan ve hikmettir. Allah'ı zikirden yüz çeviren kimsenin sıkıntılı bir geçim içinde olması, onun ilim, irfan ve hikmetten mahrum oluşundan kaynaklanır. Bu durumda ayet, Allah'ı zikretmeyen kimsenin, manevî rızıkının yani ilim ve irfanının daralması anlamına gelir. Bununla birlikte, ayette geçen maişet sıkıntısının bu şekilde manevî rızık olarak yorumlanması, zevk ve sefa içinde yaşayan kâfirlerin veya ibadet ve itaat etmeyen fakat maddî rızıkları yerinde olup refah içinde olan dünya ehlinin hallerini de izah etmektedir. Bu tür kimseler, maddî rızık açısından refah düzeyine sahip olsalar da, manevî rızık açısından Allah ile birlikte olan, O'nu zikreden bir kimsenin gönlündeki zevk ve huzurdan, ilim ve irfandan uzaktırlar.⁰³

21. “*Şüphesiz yok ki, ben senin Rabbinim. Hemen ayakkabılarını çıkar. Çünkü sen mukaddes vadi*

Tuvâ'dasın.”⁰⁴

Kenan Rifâî'ye göre, bu ayette Allah Teâlâ'nın Hz. Musa (a.s.)'ya “ayakkabılarını çıkar” diye hitap etmesinin işâri anlamı, kalbinden hem dünyayı hem de âhireti atıp çıkarması ve neticede nârı (ateşi) nûr görmesi demektir. Hz. Musa (a.s.)'ya Tûr dağında dışarıdan nâr (ateş) şeklinde görünen tecellî nuru, aslında nâr değil, nûrdur.⁰⁵

İmâm-ı Gazâlî, ayetin zâhirî anlamını ortadan kaldıran yorumları reddeder ve bu ayeti zâhir ve bâtın manası ile birlikte yorumlar. Buna göre, Hz. Musa'nın zâhiren ayakkabılarını çıkarmasının, batınî olarak iki cihandan da geçmeye işaret ettiğini belirtir. Nitekim Hz. Musa, ayakkabılarını çıkarmakla zâhirî emri yerine getirmiş, kalbinden iki âlemi atmakla da batınî emre uymuştur.⁰⁶

Hücvirî (465/1072), bu ayeti telvîn ve temkîn kavramları ile açıklamaktadır. Çünkü Hz. Musa (a.s.) menzilleri kat ederek ve makamları geçerek temkîn mahalline ulaşmış, telvîn sebepleri kendisinden sâkıt olmuştur. Allah Teâlâ'nın “ayakkabılarını çıkar” diye emretmesi, onların mesafe ile ilgili aletler olması nedeniyle. Zîrâ, vuslat dergâhında mesafe aletinin bulunması imkânsız olduğu gibi, aynı zamanda anlamsız ve gereksiz bir şeydir. Hücvirî, vuslata erdikten sonra âlet veya vasıtanın gereksiz oluşunu îzâh etmek için Câhiliye devrinden ilginç bir örnek vermektedir. Şöyle ki, o devirde şâirler, uzun mesafeler kat

01. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 351.

02. Tâhâ, 20:124.

03. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 591-592.

04. Tâhâ, 20:12.

05. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 567.

06. Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s. 73-74.

etmeden şiir söylemezlerdi. Bir şâir methettiği kişinin huzuruna varınca, kılıcını çekip yolculuk ettiği deveyi keser, sonra kılıcını da kırardı. Bu davranışıyla, vuslata erdiği için artık kılıca ve deveye ihtiyacı kalmadığını, vuslattan sonra vasıtaların gereksiz olduğunu, methettiği şahsı terk edip geri dönmeyeceğini ve onun dergâhından ilgisini kesmeyi kalbinden geçirmediğini anlatmak isterdi.⁰¹

Yine bu ayetin işârî açıdan, bir kimsenin Hakk yolunda ayağına dolaşan düşünceleri kalbinden atıp, bütün varlıklardan sıyrılarak Hakk Teâlâ'nın huzur ve sohbetine girmesi manasına geldiği ifade edilmiştir.⁰²

48

22. “Şüphesiz: ‘Bizim Rabbimiz Allah’tır’ deyip sonra doğru bir istikamet tuturanlar (yok mu); artık onlar için korku yoktur ve onlar mahzun olmayacaklardır.”⁰³

Kenan Rifâî’ye göre istikamet, “Allah’tan başka istek ve arzusu olmamak, Allah’ı her yerde ve her şeyde görmek, yolunu doğrultmuş olmak, yemede, içmede, düşüncede, amelde, sözde ve ahvâlde, hâsılı her şeyde ifrat ve tefritten sakınıp yolunda dürüstlükle gitmek” gibi manalara gelmektedir. İstikamete sahip olan bir kul; hidayet nûrunu bulan, kalbini tabiat ve beşeriyet kirlerinden arındıran, ağyâr ve masivâ tozundan kurtulan yani Allah’ın dışındaki her şeyden kalbini tasfiye

01. Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, s. 431.

02. Şihâbuddîn Sühreverdî, *Avârifu'l-Maârif (Gerçek Tasavvuf)*, Çeviren: Dilaver Selvi (Sekizinci Basım. İstanbul: Semerkand Yay., 2011), s. 387.

03. Ahkâf, 46:13.

eden kimsedir. İstikamet sahipleri, her şeyde ve her yerde Hakk’ın tecellilerini temâşâ ettiklerinden, kelime-i tevhîdi yani “lâ ilâhe illallah”ı gerçek anlamda yaşayan ve bu suretle manevî tecrübeye sahip olan kullardır.⁰⁴

Kenan Rifâî’ye göre, istikamet için gerekli olan şeyler, ilim ve ameldir. İlmin özü ve gayesi, tevhîd; amelin özü ve gayesi ise, istikamettir. Söz konusu ayet, ilmin gayesi olan tevhîde ve amelin gayesi olan istikamete sahip olan kullar için korku ve hüznün olmadığını belirtmektedir. Çünkü bu tür kimseler, “bana Allah’ım gerek” diyerek ona göre amel etmişler ve kendi varlıklarını Hakk’ın varlığında eritmişlerdir. Korku ve hüznünden kurtulmuş olan istikamet sahipleri, Allah’ın kendisiyle beraber olduğunu bilerek O’nu seven, yine Hakk’ın mazharı oldukları için yaratılmışları seven, onlara şefkat ve merhamet eden, sabır, hilm ve affetmek gibi güzel davranışlarda bulunan, kimseyi incitmeyen ve kimseden de incinmeyen kullardır. Kendilerinde kötü ahlâka dair hiçbir vasfın bulunmadığı bu kâmil insanlar; yalan, riya, kibir, hırs ve hasetten uzak durur, şehvetlerinin esiri olmaz, kin ve intikam duygularına geçit vermezler.⁰⁵

23. “Musa tayin ettiğimiz vakitte (Tur’a) gelip de Rabbi onunla konuşunca “Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!” dedi. (Rabbi): “Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!” buyurdu.

04. Ken’an Rifâî, *Sohbetler*, s. 404, 480, 581-582.

05. Ken’an Rifâî, *Sohbetler*, s. 404, 442-443, 480, 581-582.

Rabbi o dağa tecellî edince onu paramparça etti, Musa da baygın düştü. Ayılınca dedi ki: Seni noksan sıfatlardan tenzîh ederim, sana tevbe ettim. Ben inananların ilkiyim."⁰¹

Bu ayette, rü'yetullah yani Allah'ın görülmesi meselesi öne çıkmaktadır. Sufilere göre, Allah Teâlâ ahirette müminler tarafından görülecektir. Ancak Allah'ın dünyada görülüp görülemeyeceği meselesi tartışmalıdır. Elbette Allah'ı dünyada beden gözüyle görmek mümkün değildir. Burada tartışma konusu olan, O'nun dünyada basiret veya kalp gözüyle görülüp görülemeyeceğidir. Bazı sûfiler, Allah Teâlâ'nın dünyada basiret veya kalp gözüyle görülebileceğini dile getirirken, bazıları da dünyada basiret gözüyle dahi görülemeyeceğini ileri sürerler.⁰² Veliler, Allah'ı gördüklerine dair sözleriyle, Allah'ın sıfatlarının müşâhedesini kastederler. Hz. Ömer'in "Kalbim Rabbimi gördü", Hz. Ali'nin ise "Ben görmediğim bir Rabb'e kulluk etmem" sözlerini de bu şekilde değerlendirmek gerekir. Bu durum, pencereden güneşin ışığını gören birinin "ben güneşi gördüm" demesine benzer ki, mecaz açısından doğru bir sözdür. Kalp aynasında Hakk'ın nûrlarının parlaması neticesinde, Hakk'ın sıfatları

01. A'râf, 7:143.

02. Örneğin, İbn Arabî, Allah'ın dünyada kalp gözüyle görülebileceğini söylerken; İmâm-ı Rabbânî, Allah'ın dünyada kalp gözüyle de görülebileceğini belirtir. Bkz: İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, Çeviren: Ekrem Demirli (İkinci Basım. İstanbul: Litera Yay., 2007), I, 209; İmâm-ı Rabbânî, *Mektubat-ı Rabbânî*, Çeviren: Abdülkadir Akçiçek (İstanbul: Merve Yay., 1996), I, 466; II, 1306. Rü'yetullah hakkında ayrıca bkz: Kelâbâzî, *et-Taarruf*, s. 44-48;

müşâhede edilebilir.⁰³

Konuyla ilgili bu ayette, Hz. Musa (a.s.)'nin dünyada Allah'ı görme isteği yer almaktadır. Kenan Rifâî, bu ayetin işâri yorumunda, vahdet-i vücût anlayışına uygun olarak, rü'yetullah konusundaki görüşlerini açıklamaktadır. Ayetten anlaşıldığına göre, Hz. Musa, Cenâb-ı Hakk'ı görmeyi arzu edince, Allah Teâlâ dağa tecellî etmiş, ancak Hz. Musa (a.s.) bu tecellîye dayanamamış ve bayılmıştır. Bu nedenle zâhir ulemâsı, ulü'l-azm bir peygamber olan Hz. Musa bile Allah'ı görememişken, diğer insanların O'nu görmelerinin mümkün olmadığını ileri sürerler. Ancak Kenan Rifâî'ye göre, Allah'ın dünyada görülmesi mümkün olmasaydı, ulü'l-azm bir peygamber olan Hz. Musa böyle imkânsız ve abes bir şeyi talep etmez, olmayacak bir istekte bulunmaz, "Ya Rabbi! Bana kendini göster!" demezdi. Çünkü peygamberlerden abes ve imkânsız bir şey zuhûr etmez.

Allah'ın beden gözüyle görülebileceğini iddia etmenin abes olduğunu belirten Kenan Rifâî, insanın gözünün, güneşin ışığına hatta bir lambanın ışığına bile dayanamazken, Allah'ın nûruna dayanabilmesinin mümkün olmadığını belirtir. Zaten Allah Teâlâ'nın Hz. Musa'ya "Beni göremezsin" hitabından kasıt, O'nun beşeriyet gözüyle veya ten gözüyle görülemeyeceğidir. Dolayısıyla Allah'ın görülmesine engel olan, kulun varlığı ve benliği veya kul ile Allah arasında

03. Abdülkâdir el-Cilânî, *Sırru'l-esrâr ve mazharu'l-envâr* (Üçüncü Basım. Dımeşk: Dârü's-Senâbil, 1415/1994), s. 86.

bulunan perdelerdir. Bu yüzden kul, varlığını Hakk'ın varlığında mahvedip fânî kılmadığı sürece Allah'ı göremez. Kul, benliğinden kurtulup Hakk'ta fânî olduğu zaman, kendi aslını görür, gören ve görülen bir olur. Bu durumda ortada sadece Allah'ın nûru kaldığından, Allah kendi nûruyla kendini görmüş olur. Yani sen, sen olduğun müddetçe Allah'ı görmeyen mümkün değildir. İnsan, bir şeyin hakikatini görmek ve idrak edebilmek için, o şeyin kendisi olmalıdır. Ateşin hakikatini bilmek için ateş olmak gerekir. Bunun gibi kul da, kendinden çıktığı ve varlığından fânî olduğunda, Allah'ı görebilir. Bu durumda gören, kulun kendisi değil, kulun hakikatidir.⁰¹

50

24. “Ey mutmain (tatmin bulmuş) nefis, Sen O’ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! (İyi) kullarımın arasına gir. Cennetime gir.”⁰²

Kenan Rifâî'ye göre, kulun Allah'tan razı olması, Allah'ın celâlinden veya cemâlinden gelen her şeyi iyi karşılayıp razı olması demektir. Kulun bu şekilde Allah'tan razı olması, Allah'ın da kulundan razı olması anlamına gelmektedir. Eğer kul, kendisine verilen nimet ve lütuflardan dolayı Allah'a muhabbet etse, bu nimet ve lütuflardan mahrum kaldığında ise Allah'tan uzaklaşsa, o zaman kulun muhabbeti Allah'a değil, onun nimet ve lütuflarına olmuş olur. Bu durumda kulun Allah'tan, Allah'ın da kuldan razı olması söz konusu değildir. Ayette

01. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 203-204, 284, 366, 488-489, 530-531; Sâmîha Ayverdi ve diğerleri; *Ken'an Rifâî ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*, s. 419.

02. Fecr, 89:27-30.

kastedilen cennet ise, köşkler, hüriler ve gılmanlar ile ilgisi olmayan, enbiyâ ve evliyânın istediği, Hakk'ın cemâli cennetidir. Cemâl ehlinin istediği ve aradığı sadece Hakk'ın cemâli olup, onlar zevk ve sefâ ile tatmin olmazlar. Cemâle istidadı olmayan cennet ehlinin istediği ise, köşkler, ırmaklar, hüriler vb. cennet nimetleridir. Allah Teâlâ, bunlara da istediklerini verir ve o nimetlerden onları mahrum etmez.⁰³ Ancak Hakk'ın cemâlini isteyenlerin daha üstün bir nimete ve zevke sahip oldukları anlaşılmaktadır.

25. “Kendi nefsinin arzusunu kendisine ilâh edineni gördün mü? Ona sen mi vekil olacaksın? Yoksa sen onların çoğunun (söz) dinleyeceklerini yahut akıllarını kullanacaklarını mı sanıyorsun? Onlar hayvanlar gibidirler, belki yolca onlardan daha da şaşkındırlar.”⁰⁴

Kenan Rifâî'ye göre, nefsinin hevâ ve arzusuna hizmet eden, Hakk'ı sevdiğini iddia edip O'nun emirlerini yerine getirmeyen, yasakladıklarından kaçınmayan, kendisine lütuf ve ihsanda bulunulduğu zaman memnun olan, ancak azıcık keyfine aykırı bir durumla karşılaştığında vaziyeti değişen kimseler, nefsinin tapıyor, nefsinin arzularını ilâh ediniyor demektir. Onları çoğu, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sözlerini anlamaz, tevhîd delillerini idrak edemezler. Onlar hayvanlar gibi, belki hayvanlardan daha fazla delâlettedirler. Çünkü hayvanlar, kendilerine yararlı olanı yapar, zararlı olandan kaçınırlar.

03. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 57-58, 521.

04. Furkân, 25:43-44.

Hatta bir hayvanda bulunan sadâkat duygusu, bazı insanlarda olmayabilir. Ancak insanın hayvan ya da hayvandan daha aşağı olarak nitelendirilmesi neticeye ait bir meseledir. Çünkü insan, insandır. Onun insanlık kisvesi, hayvandan üstün olması için yeterlidir. Bir kere insanlık mertebesini bulmuş olması açısından bir katil bile, tüm bitki ve hayvan âleminin üstündedir. Fakat kulan, kendisine verilen bu insanlık mertebesinin şerefini, kıymetini idrak edememesi, onu hayvandan daha aşağı bir mertebeye sürükler. Çünkü insanın hamuru, şehvetle ve nefsin sıfatlarıyla yoğrulmuştur. Bu nedenle akla sahip olduğu halde insanlardan bazıları, nefsin bu sıfatlarının esiri olup, hayvan mertebesinde kalmış, bazıları da hayvandan daha aşağı bir konuma düşmüşlerdir. Ancak bunlardan insaniyet mertebesini bulan ve aslî hüviyetine kavuşanlar, meleklerden de daha üstün bir konuma yükselmişlerdir.⁰¹

26. "O'nun yüzünden (zatından) başka her şey helâk olucudur. Hüküm O'nundur ve siz O'na döndürüleceksiniz."⁰²

Hakk Teâlâ'nın vechinden (yüzünden), yani O'nun aşkından, cemâlinden başka her şeyin fânî ve zevâle mahkûm olduğunu belirten Kenan Rifâî'ye göre, dünyanın bütün zevk ve eğlenceleri, bütün zâhir güzellikleri, güneşin duvara yansıyan ışığı gibi, fânî ve aslına dönücüdür. Duvara yansıyan ışığa veya duvardaki gölgeye âşık olan insan, akşam olup da

güneş ışınlarının güneşe dönmesi veya güneşin yüzünü bulutların kaplaması neticesinde, muhabbet ettiği şeylerin ortadan kaybolduğunu görür ve ağzı açık bakakalır. Çünkü bütün güzellikler, Hakk'ın cemâl sıfatının bir tecellîsi, yansıması olup, O'nun cemâlinden bir cüz, bir parçadır. Bu nedenle herhangi bir değişime uğrayan o cüzler aslına döner, insan da değişime maruz kalan o cüzü kaybetmiş olur. Nitekim dünyanın hiçbir zevk ve eğlencesini usanmadan devam ettirmenin imkânı yoktur. Hatta kadın ve erkek arasındaki muhabbet ve vuslat sürekli olsa, zevkten eser kalmaz. Mecâzî aşkta sevgili küçük bir illete maruz kalsa, âşığı ondan soğur hatta nefret eder. Dolayısıyla tüm mecâzî aşklar ve zâhirî güzellikler fânîdir ve batıp gitmeye mahkûmdur. Bu yüzden Hz. İbrahim (a.s.), "Ben öyle batıp gidenleri sevmem"⁰³ derken, bu gerçeğe işaret etmiştir.⁰⁴

Her şeyin, biri nefesine diğeri Rabbine ait olmak üzere iki yüzü olduğunu belirten Gazâlî'ye göre, her şey kendi vechi bakımından yokluk (adem) iken, Allah'ın vechi bakımından da varlıktır. Dolayısıyla, gerçekte Allah'tan başka mevcut olmayıp, ezeli ve ebedî olarak O'nun vechinden başka her şey helâk olucudur. Ârifler, hakikatin zirvesine yükselip miraçlarını tamamladıklarında, açık bir müşâhede ile Allah'tan başka mevcut görmezler. Çünkü O'nun dışında her şey zatı yönünden sırf ademdir. Diğer varlıklar, zatları açısından mevcut olmayıp, Allah'ın kendilerine hayat vermesi bakımından,

01. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 65, 150, 475.

02. Kasas, 28:88.

03. En'âm, 6:76.

04. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 67-68.

yaratıcılarına tâbi olarak mevcut olan varlıklardır.⁰¹

27. “Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah, bütün yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”⁰²

Bir kimse, nerede olursa olsun, Hakk’ın onunla beraber olduğunda şüphe olmadığını belirten Kenan Rifâî’ye göre insan, Hakk Teâlâ ile arasına birtakım engeller, perdeler koyduğu için, Hakk kendisiyle beraber olduğu halde o, Hakk ile beraber olamamış, araya dağlar, tepeler yığarak Hakk’tan uzaklaşmıştır. Kul ile Allah arasına girip, kulu Allah’tan alıkoyarak gâfil bırakan perdeler veya engeller; mal-mülk, para, evlat, makam, ilim ve benzeri şeyler olabilir. İnsan bunların hepsine sahip olsa da, dünyaya müteallik bu tür şeylerin, onu Hakk’tan uzaklaştıracak kadar meşgul etmemesi gerekir. Çünkü Allah Teâlâ, kendisini unutturacak kadar dünya ile meşgul olan kula bunun hesabını soracaktır. Eğer kul, Allah’ın kendisiyle birlikte olduğunun şuûrunda olursa, gördüğü, duyduğu ve söylediği bir olur; haset, gıybet, yalan gibi Allah’ın yasak ettiği şeylerden uzak olur.⁰³

28. “Yarışıp öne geçenler de, öne geçmiş öncülerdir. İşte onlar, yakınlaştırılmış (mukarreb) olanlardır.”⁰⁴

Kenan Rifâî’ye göre, yarışıp öne geçen kimselerden kasıt, âşıklardır. Âşıklar, rûh-ı Muhammedî’den bir parça olmaları bakımından, ezelde muhabbeti öğrenip, dünyaya ezelden

kazanmış olarak geldiklerinden, dünyanın geçici ve basit zevkleriyle oyalanıp, dünyaya gelmiş olma lütuf ve ihsanını ucuza harcamazlar. Dünya hayatında kendilerinde görülen zevk ve muhabbet, Hakk’a yakınlaştırılmış (mukarrebûn) olmaları nedeniyledir. Hz. Peygamber’in “Sana vahyedilmesi tamamlanmadan önce Kur’an’ı okumakta acele etme”⁰⁵ ayetinde belirtildiği gibi, daha Cebrail okumadan önce kendisine indirilecek olan ayetleri okuması da Kur’ân-ı Kerim’in rûh-ı Muhammedî’ye ezelden öğretilmiş olduğunu gösterir.⁰⁶

29. “Kesin olarak inananlar için yeryüzünde ve kendi nefislerinizde birçok alâmetler vardır. Hâlâ görmüyor musunuz?”⁰⁷

Kenan Rifâî’ye göre, maddî âlemde olan her şeyin aynısı manevî âlemde de mevcut olup, maddî varlıklar, manevî varlıklara işaret etmeleri için vücut bulmuşlardır. Âlemde Allah Teâlâ’nın ne kadar tecellî etmiş âyet ve eseri mevcutsa, bunların hepsi insanın nefsinde toplanmıştır. Örneğin, dış âlemde Hz. Musa (a.s.) ile Firavun arasında gerçekleşen hâdise, iç âlemde ruh ile nefis mücadelesine işaret etmektedir ki, bu mücadele bugün de devam etmektedir ve kıyamete kadar da devam edecektir. Dolayısıyla âfaktaki âyet ve eserler, enfüste yani insanın içinde olanları bilmek ve göstermek içindir. Varlık âleminde ne varsa hepsi de insanda mevcuttur. Bu yüzden kulun âlem-i ervâhı ruhunda, âlem-i ceberûtu

01. Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s. 55-56.

02. Hadîd, 57:4.

03. Ken’an Rifâî, *Sohbetler*, s. 79.

04. Vâkı’a, 56:10-11.

05. Tâhâ, 20:114.

06. Ken’an Rifâî, *Sohbetler*, s. 82.

07. Zâriyat, 51:20-21.

aklında, âlem-i lâhûtu da sırrında görmesi gerekir. Söz konusu âlemleri, başka yerlerde arayanlar, ata binip de atının nerede olduğunu veya güneşi görüp de güneşin nerede olduğunu soran ve bu suretle gaflet içinde başıboş dolaşan kimselere benzerler.⁰¹

30. “Rabbimiz, her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir.”⁰²

Kenan Rifâî'ye göre, her şeyin fitrî bir istidâdı, kabiliyeti vardır. Allah Teâlâ, her şeye kendi yaratılışına göre bir kabiliyet vermiş ve o kabiliyetin gerektirdiği şeyin ondan meydana gelmesini takdir etmiştir. Herkesten ve her şeyden beklenen, ezeli kabiliyetine göre kendisine verilen rolü yerine getirmesidir. Örneğin, oyuncak bir otomobilden beklenen, kurulduğunda belli bir yere kadar gitmesi; gerçek bir otomobilden beklenen, uzun mesafeler aşması; bir bıçaktan beklenen kesme eylemini hakkıyla yerine getirmesi, ateşten beklenen ise yakması olduğugibi, insandan beklenen de ezelde kendisine verilen rolü yerine getirmesidir. Ancak her aktörün rolü kendisine mahsus olup kabiliyetine göredir. Mesela, kötü rollere kabiliyetli bir aktörün komedi yapması hoş gitmez. Çünkü kabiliyeti, söz konusu role elverişli değildir. Herkese yaratılışının gereği ne ise, o kolay gelir. Aşk da kabiliyete, istidâda bağlı olup, bazıları aşka doymaz, bazıları da kabının darlığından hemen doyar. Fakat aşk, Allah'ın sıfatı olduğu için, nihayetsizdir. Netice itibarıyla, her ruh ezeli kabiliyeti ne ise, dünyada ona

01. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 82-83, 124, 492.
02. Tâhâ, 20:50.

göre bir yola girer, aslı ne ise ona doğru yol alır.⁰³

31. “Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, artık sâlih bir amelde bulunsun ve Rabbine ibadette hiç kimseyi ortak tutmasın.”⁰⁴

Kenan Rifâî'ye göre, ayette geçen sâlih amelden kasıt, kalp amelidir. Kalp ameli ise, gönül ibadeti, Hakk'a teveccüh, murâkabe ve kulun yaptığı her işi sırf Allah rızası için yapmasıdır. Dil ve bedenle yapılan ameller, kalp amelikle mutabık değilse o amelin bir kıymeti yoktur. Anlamını idrak etmeden, sadece dudakları kıpırdatarak yüz bin defa ism-i Celâl çekmektense, Hakk nûrunu uyandırıp şeytanları def edecek bir biçimde gönülden bir kere Allah demek daha üstündür. Çünkü Allah Teâlâ, surete değil, kulun kalbine bakar. Bu yüzden amellerin şâhı, vücûdun şâhı olan kalp amelidir. Dolayısıyla Allah'a kavuşmayı uman, yani O'nun cemâlini isteyen kimseler, Allah'a şirk koşmadan sâlih amel işlemelidirler. Yapacakları her tür ibadet ve iyiliği, cennet ümidi veya cehennem korkusu ile değil, yalnızca Allah'ın hoşnutluğunu hedef alarak yapmalıdırlar.⁰⁵

32. “Allah de, sonra bırak onları, daldıkları bataklıkta oynayadursunlar.”⁰⁶

Kenan Rifâî'ye göre, bu ayetin işâri anlamı, “Allah bes, bâkî heves” demektir. Başka bir deyişle, Allah dedikten sonra, mâsivânın yani Allah'tan başka her şeyin terk edilmesi

03. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 84-85, 556.

04. Kehf, 18:110.

05. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 98-99, 516-517.

06. En'am, 6:91.

manasındadır. Çünkü yalnız Allah vardır, O'ndan başka mevcut yoktur.⁰¹

İmâm-ı Gazâlî de bu ayeti "Allah'tan başka her şeyi tamamen terk etmek" anlamında yorumlamıştır. "Lâ ilâhe illallah" ile ifade edilen tevhîdin gerçek manası da budur. Tevhîd, yalnızca Allah'a kulluk etmek demektir. Nefsinin hevâsına uyan ve onun arzularının peşinden gidenler, aslında hevâlarını ilâh edinmişlerdir. Bu tür kimselerin dillerindeki tevhîd de gerçek değildir.⁰²

33. "İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır."⁰³

Kenan Rifâî'ye göre, bu ayet âşıklar hakkındadır. Bunun nedeni ise, onların Allah'a şirk koşmadan iman etmeleridir. Çünkü bir âşğın, gördüğü, sevdiği ve taptığı birdir.⁰⁴

34. "Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz."⁰⁵

Hz. Âdem ve eşinin yaklaşımdan menedildiği ağaçtan kastedilen şeyin ne olduğu hakkında, buğday, sünbüle (başak), incir veya üzüm olduğuna dair yorumlar yapılmışsa da, bu ağacın ismini Allah Teâlâ Kur'an'da bildirmemiştir. Bu konuda kesin bir nass bulunmadığından evlâ olan da söz konusu ağacın türünü tayin etmemektir. Ancak bu ağaç ile kastedilen şeyin, Hz. Âdem'in ve onun

saadetinin değişmesine neden olan bir vasfa sahip olduğu âşikârdır.⁰⁶ İşârî anlamda ise yasak ağaca, marifet ve muhabbet, Allah'a muhalefet etme gibi anlamların verildiği görülmektedir.⁰⁷

Kenan Rifâî'ye göre, bu ayette geçen yasak ağaçtan kasıt, aşktır. Allah Teâlâ, Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'yı cennete yerleştirmiş, onlara orada pek çok nimetler ihsan etmiş ve "şu ağaca yaklaşmayınız" diyerek onları uyarmıştır. Cenâb-ı Hakk'ın ihsan ettiği o nimetler akıl ölçüsü içindedir. Yaklaşılması yasaklanan ağaç yani aşk ise, akıl ölçüsünün dışındadır. Çünkü aşkta, belâ, mihnet, çile, gözyaşı ve daha nice elemeler vardır. Hz. Âdem ve Hz. Havvâ, muhabbet ve aşk dalına yapışmak ve yasak olan meyveden yemek isteyince, âdetâ Hakk Teâlâ onlara, akıl mertebesinden aşk mertebesine çıkmaya çalışmamalarını, aşk mertebesinde mihnet ve can pazarı olduğunu, bundan dolayı nefislerine zulmetmelerini söylemiştir. Ancak ne var ki, Hz. Musa'nın, "Ben âlemlerin Rabbi olan Allah'ım"⁰⁸ ilahî hitabından mest olduğu gibi, Cenâb-ı Hakk'ın bu ağaçtan Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'ya hitap etmesi neticesinde, onlar da mest olmuşlar, akıl ve fikirleri ortadan kalkarak ağaca yaklaşmışlardır. Bunun üzerine Allah Teâlâ, belâ ve mihnet olmadan aşk, muhabbet ve Hakk'a yakınlık olmayacağından, belâ ve

01. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 162.

02. Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, IV, 26.

03. En'âm, 6:82.

04. Sâmîha Ayverdi ve diğerleri; *Ken'an Rifâî ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*, s. 488.

05. Bakara, 2:35; A'râf, 7:19.

06. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, I, 272-273; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 107.

Ayrıca bkz: Ferruh Kahraman, "Bir Tefsîr-Kelâm Problemi: Hz. Âdem'in Yasak Ağaca Yaklaşması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 27 (2013), s. 199-201.

07. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 108.

08. Kasas, 28:30.

mihnetlere sataşmaları için onları dünyaya göndermiştir. Böylelikle Allah Teâlâ, kabiliyeti olan kimseleri aşka karşı istekli ve hırslı kılmış, o mertebeye doğru adetâ arkalarından itmiştir.⁰¹

35. “*Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının, O'na yaklaşmaya vesile arayın ve O'nun yolunda cihad edin ki kurtuluşa eresiniz.*”⁰²

Kenan Rifâî'ye göre, Allah Teâlâ bu ayetteki “vesile” ile kâmil mürşide işaret etmektedir. Bu yüzden, o vesileyi arayıp bulmak gerekir. Hz. Peygamber (s.a.v.) bile “*Sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım*”⁰³ sırrına mazhar olduğu halde, Cebrâîl (a.s.)'i kastederek “*Mürebî olmasaydı, Rabbimi bilemezdim*”⁰⁴ buyurmuştur. Bu da demektir ki, ilahî kanun gereği hiç kimse mürşitten baş çevirmemiştir. İmâm-ı Âzam Ebû Hanife de, hayatının son iki yılını yaşamamış olsa helâk olacağını, yani İmâm-ı Cafer'in terbiyesine girmekle ne kadar kazançlı olduğunu ifade etmiştir.⁰⁵

İsmail Hakkı Bursevî'ye göre, hakikî kurtuluşun sebeplerinden biri de vesile edinmektir. İşârî anlamda vesileden kasıt, hakikî âlimler ve tarikat şeyhleridir. Kul, vesile sebebiyle beşerî sıfatlarının karanlığından kurtularak,

01. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 320-321, 467.

02. Mâide, 5:35.

03. Nûreddin Ali b. Muhammed b. Sultân Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahbârî'l-Mevdûa*, Tahkik: Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ (İkinci Basım. Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1406/1986), s. 288.

04. Bu rivayet, hadis kaynaklarında bulunamadı. Bu rivayetin değerlendirmesi için bkz: Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Birinci Basım. Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 2000), s. 208.

05. Ken'an Rifâî, *Sohbetler*, s. 486-487.

Hakk'ın bekâsında fânî olur.⁰⁶

Ayette geçen “vesile” kavramı ile ilgili olarak, “insanın kendi gücünden ve kuvvetinden sıyrılarak Allah'ın lütuf ve minnetini göreceğinden emin olması, Allah'ın ezelde kişi için takdir ettiği iyilikle O'na yaklaşmak, Allah'ın kişiye daha önce lütfettiği ezeli inayet, Allah'ın bir kimse hakkında güzellik dilemesi, aklın şüpheden arınması, ömrün sonuna kadar Allah'a bağlılıkta samimiyeti devam ettirmek, amelleri riyadan, ahvali kendini beğenmişlikten arındırmak ve nefsi arzularından kurtarmak” gibi yorumlar da yapılmıştır.⁰⁷

36. “*(Kraliçe Belkıs) şöyle dedi: “Krallar bir memlekete girdi mi, orayı haraþ ederler ve halkının ileri gelenlerini zelil hâle getirirler. İşte onlar böyle yaparlar.”*”⁰⁸

Kenan Rifâî'ye göre bu ayet işârî açıdan; aşk hükümdarının, kalp memleketine girdiği zaman, orada bulunan benlik, gurur, kendini beğenme, kibir ve şehvet gibi nefsin ileri gelenlerini öldürmesi veya kendisine boyun eğdirmesi manasına gelir. Başka bir deyişle, ilâhî aşk, kulun kalbine girdiğinde, onun mevhûm vücûdu mahvolup gider ve yerine ilâhî bir vücût gelir. Böyle bir vücûdun nazarında ateşte yanmak veya gül bahçesinde bulunmak, kısacası kahır ve lütuf bir olur. Aslında âşıklığın ölçüsü de, kahır ile lütfu bir görmektir. Aksi takdirde, Allah'ı sevdiğini iddia edip, O'ndan gelen çile ve acılara katlanmamak, yalnızca O'nun iltifat ve lütuflarına

06. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, II, 388.

07. Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, II, 42.

08. Neml, 27:34.

muhabet etmek bir nevi şirktir.⁰¹

Bâyezîd-i Bistâmî (ö.261/875), bu ayeti “marifet” ile açıklamıştır. Şöyle ki; melikler bir memlekete girdiklerinde, o memleketin halkını köle yapıp, zelil ederler. Onların ileri gelenleri kralın emri olmadan hiçbir şey yapamaz hale gelirler. İşte bunun gibi marifet de, bir kalbe girdiği zaman orada bir şey bırakmaz, ne varsa çıkarır, kendisine aykırı hareket eden şeyleri yakıp yok eder.⁰²

37. “Elif, Lâm, Mîm”⁰³

Surelerin başında bulunan ve “mukattaa” adı verilen bu harfler, bazılarına göre, manasını Allah’tan başka hiç kimsenin bilmediği müteşâbih ayetlerden olup, bunlar Allah’ın Kur’an’daki sırlarıdır. Bazıları da bu harflere dair yorumlarda bulunarak, bunlara çeşitli manalar yüklemişlerdir. Bu harflerin Allah’ın adının anahtarları olduğunu ileri sürenlere göre, “elif”, Allah’a; “lâm”, Allah’ın Latîf ismine; “mîm” ise, O’nun Mecîd ve Melik isimlerine işaret etmektedir. Kimilerine göre de, “elif”, Allah Teâlâ’nın; “lâm”, Hz. Cebrâil’in; “mîm” ise, Hz. Muhammed (s)’in adını ifade etmektedir.⁰⁴ Neticede, mukattaa harfleri ile ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır.

Kenan Rifâî’ye göre, hurûf-ı mukattaadan her biri, birer âlem ve

birer rumûzdur. Bunlardan üçü de elif, lâm ve mîm harfleridir. Elif harfi, Allah Teâlâ’ya; lâm harfi, Cebrâil (a.s.)’e; mîm harfi, Hz. Muhammed (s.a.v.)’e işaret eder. Yine bu üç harften elif, namazdaki kıyama; lâm, rûkûya; mîm de secdeye işaret eder. Allah ile kul arasında Cebrâil olduğu gibi, beden ve ruh arasında bulunan kalp de, Cebrâil (a.s.)’dir. Bu durumda “elif, lâm, mîm” insan-ı kâmile işaret eder. Aslında Kur’an’ın harfleri insanın şekilleridir. Ancak bu harflerin manası, esrâr-ı ilâhî olup, ancak irfân-ı Muhammedî ile bilinebilir. İrfan mektebine girmeden herkesin bunların manasını öğrenmesi mümkün değildir.⁰⁵ Dolayısıyla bunların manası ancak manevî tecrübe ile öğrenilebilir.

Sonuç

Gerek zâhirî anlamda gerekse işârî anlamda olsun, ucu bucağı olmayan Kur’an deryasının eşsiz mânâlarının nihayetine ulaşmak mümkün olmasa da, nâzil olduğu günden bugüne dek, onu anlama ve yorumlama adına büyük çabalar sarf edildiği âşikârdır. Rivayet ve dirayet tefsirlerinin yanında, sufilerin de birtakım tasavvufî hâl ve makamlara ulaşmaları neticesinde, tefekkür, tezekkür, ilham, fetih, keşif veya manevî tecrübe yoluyla ayetlere işârî yorumlar getirmeleri, Kur’an’ın mânâ zenginliğini göstermesi açısından önemlidir. Bu bağlamda bir sûfî ve mürşid olarak Kenan Rifâî de, bazı ayetlerin işârî tefsirlerini yaparak, Kur’an’ın mânâ zenginliğinin ortaya çıkmasına ve bazı sırlarının anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. Onun tevhid, güzel ahlâk, aşk ve irfan merkezli tasavvufî

01. Ken’an Rifâî, *Sohbetler*, s. 511.

02. Serrâc, *el-Lüma’*, s. 128; Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, Tahkik: Abdülhalîm Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerîf, (Kahire: Dâru’ş-Şa’b, 1409/1989), s. 511.

03. Bakara, 2:1; Âl-i İmrân, 3:1; Ankebût, 29:1; Rûm, 30:1; Lokman, 31:1; Secde, 32:1.

04. Kuşeyrî, *Letâifu’l-İşârât*, I, 34.

05. Ken’an Rifâî, *Sohbetler*, s. 159-160.

görüşleriyle, bazı Kur'an ayetlerine getirdiği işârî yorumlar arasında bir uyum olduğu görülmektedir. Özellikle sohbetlerinde sık sık başvurduğu ayetlerin birçoğunu, ilâhî aşk, muhabbet, insan-ı kâmil, vahdet-i vücûd, fenâ-bekâ, nefis tezkiyesi, kalp tasfiyesi, dünyayı terk, istikamet vb. tasavvuf kavramları ekseninde tefsir etmesi bunu göstermektedir. Dolayısıyla onun tasavvuf anlayışının, ayetlerin işârî yorumlarına yansıdığı anlaşılmalıdır.

Abstract

(The examples of İşârî commentary in Kenan Rifai)

Kenan Rifai (d.1950) is one of the most important figures and Sufis of the 20th century. Kenan Rifai not only enlightened and guided his community both as dervish sheikh and an educator throughout his life, but also applied Qur'an verses frequently with the aim of explaining religious and spiritual issues and expressed his reflections on their unique and interminable meaning.

In this article, first a brief description of the life and works of Kenan Rifâî is given and then some examples of his işârî commentaries on the Qur'an verses are presented together with the views of other authors. Kenan Rifâî's understanding of Sufism is based on Oneness, good morals, love and knowledge and his mystical thoughts and ideas show parallelism with his işârî commentaries on Qur'an verses.

Key Words: Kenan Rifâî, İşârî Commentary, Sufism, Sufi

Kaynakça

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. Keşfü'l-Hafâ. Mektebetü'l-Kudsî, 1351 h.
- Ali el-Kârî, Nûruddîn Ali b. Muhammed b. Sultân. el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevdûa. Tahkîk: Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ. İkinci Basım. Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1406/1986.
- Ateş, Süleyman. İşârî Tefsir Okulu. AÜİF Yay., 1974.
- Ayverdi, Sâmîha. Dost. Dördüncü Basım. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2007.
- Ayverdi, Sâmîha ve diğerleri. Ken'an Rifâî ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık. Beşinci Basım. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. Sahîh. Birinci Basım. Dîmeşk/Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 1423/2002.
- Bursevî, İsmail Hakkı. Rûhu'l-Beyân. Dersâadet: Osmanlı Matbaası, 1330 h.
- Cebecioğlu, Ethem. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. Üçüncü Basım. İstanbul: Anka Yay., 2005.
- Cilânî, Abdülkâdir. Sırru'l-esrâr ve mazharu'l-envâr. Üçüncü Basım. Dîmeşk: Dâru's-Senâbil, 1415/1994.
- Demirci, Mehmet. "İlahiyât-ı Ken'an (Kenan Rifâî'de Tasavvuf Şiiri ve Mûsikîsi)." Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü-2. Birinci Basım. İstanbul: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yay., 2003.
- Ebû Dâvud Süleyman b. El-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. Sünen. Tahkîk: Şuayb el-Arnâvût-Muhammed Kâmil Karabellî. Birinci Basım. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1430/2009.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. İhyâu ulûmi'd-dîn. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1402/1982.
- , Mişkâtü'l-Envâr. Tahkîk: Ebu'l-Alâ Afîfî. Kahire: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1383/1964.
- , Cevâhiru'l-Kur'ân, Tahkîk: Muhammed Reşîd Rızâ el-Gabbânî. Üçüncü Basım. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1411/1990.
- Hakîm Tirmizî. Hatmu'l-Evliyâ (Velîliğin

- Sonu), haz. Salih Çift. Birinci Basım. İstanbul: İnsan Yay., 2006.
- Hücvirî, Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi), haz. Süleyman Uludağ. Üçüncü Basım. İstanbul: Dergâh Yay., 2010.
- İbn Arabî. Fütûhât-ı Mekkiyye, Çeviren: Ekrem Demirli. İkinci Basım. İstanbul: Litera Yay., 2007.
- İmam-ı Rabbanî. Mektubat-ı Rabbanî, Çeviren: Abdülkadir Akçiçek. İstanbul: Merve Yay., 1996.
- Kahraman, Ferruh. "Bir Tefsir-Kelâm Problemi: Hz. Âdem'in Yasak Ağaca Yaklaşması." Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 16, 27 (2013).
- Kelâbâzî, Ebûbekr Muhammed b. İshâk. et-Taarruf li-mezheb-i ehli't-tasavvuf. Ta'lik: Ahmed Şemsüddîn. Birinci Basım. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Kiraz, Celil. "Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah'ı Tesbîh Etmesi." Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 15, 2 (2006).
- Kuşeyrî, Abdülkerîm. Letâifu'l-İşârât. Çeviren: Mehmet Yalar. Birinci Basım. İstanbul: İlk Harf Yay., 2012.
- , er-Risâletü'l-Kuşeyriyye, Tahkik: Abdülhalîm Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerîf. Kahire: Dâru's-Şa'b, 1409/1989.
- Mâlik b. Enes. Muvatta. İkinci Basım. İstanbul: Çağrı Yay., 1992.
- Mevlânâ. Mesnevî. Çeviren: Veled İzbudak. İstanbul: MEB Yay., 2001.
- Mısırî, Niyâzî. İrfan Sofraları. Çeviren: Süleyman Ateş. Ankara: Emel Matbaası, 1971.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn. Sahîh. Birinci Basım. Beyrut: Dâru'l-Hadîs, 1412/1991.
- Nesefî, Azizüddîn. İnsân-ı Kâmil. Çeviren: Ahmed Avni Konuk. İkinci Basım. İstanbul: Gelenek Yay., 2009.
- Rifâî, Ken'an. Sohbetler. İkinci Basım. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2000.
- Serrâc et-Tûsî, Ebû Nasr. el-Lüma'. Tahkik: Abdülhalîm Mahmûd-Abdûlbâkî Sürûr. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse, 1380/1960.
- Sühreverdî, Şihâbuddîn. Avârifü'l-Maârif (Gerçek Tasavvuf). Çeviren: Dilaver Selvi. Sekizinci Basım. İstanbul: Semerkand Yay., 2011.
- Tahrâlî, Mustafa. "Kenan Rifâî." DİA. XXV (2002).
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. el-Câmiu'l-Kebîr. Tahkik: Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Birinci Basım. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Uludağ, Süleyman. "İşârî Tefsir." DİA. XXIII (2001).
- Yalçınkaya, Arzu Eylül. "Ken'an Rifâî'nin Mesnevî Sohbetleri." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, 2012.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. Hak Dîni Kur'an Dili. Ankara: Akçağ Yay., 1995.
- Yıldırım, Ahmet. Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları. I. Bs. Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 2000.
- Yılmaz, H. Kâmil. Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar. On üçüncü Basım. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. et-Tefsir ve'l-Müfessirûn. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000.